

RAPPORT OVER RESTAURERINGEN.
1964 - 67.

ARNE BAKKEN : DIPLOM OPPGAVE

A-34 ENEBAKK KIRKE

RESTAURERING 1964-67

Teknisk konservatoreksamen
Arne Bakken 1967

Fotomaterialet fra oppgaven er lagt i antikvarisk arkiv.
(Fotoliste mangler)

Oppgavens øvrige materiale er plassert på hylla.

Oppgavens innhold:

I. RESTAURERINGSRAPPORT

BILAG (9 stk.)

Oppgaven er registrert og tilvekstført 4.11.1993 mi

A34. ENEBAKK KIRKE.

RAPPORT OVER RESTAURERINGEN.
1964 - 67.

ARNE BAKKEN : DIPLOM OPPGAVE
FOT. i A.A.

A. 34

Rapport over
ENEBAKK KIRKE's
Restaurering 1964 - 67
A. Bakken

Innholdsfortegnelse.

Hvem som arbeidet med restaureringen	side	1
Historikk	"	1
Forberedelse til restaureringen	"	1
Murene -----	"	2
Kalkmalerier -----	"	2
<u>Restaureringen i koret</u> -----	"	5
Klokker og medhjelperstol -----	"	9
Alterbord -----	"	11
Altertavlen -----	"	12
Alterringen -----	"	13
Madonnafiguren -----	"	14
Sakristiet -----	"	14
<u>Restaureringen i skipet</u> -----	"	16
Himlingen -----	"	16
Gulvet -----	"	16
Benkene -----	"	17
Galleriet -----	"	18
Prekestolen -----	"	18
Døpefonthimlingen -----	"	19
Døpefonten -----	"	19
Veggene, kalkmalerier -----	"	20
Nordveggen -----	"	20
Sydveggen -----	"	21
Østveggen -----	"	21
Korbuen -----	"	21
Sydportal -----	"	22
Våbenhuset -----	"	23
Vest		

Vestdøren -----	side	23
Alterplaten -----	"	23
Eksteriøret -----	"	24
Veggene -----	"	24

Innholdsfortegnelse. Bilag:

Ove Qvale rapport av 1960 -----	"	28
Finn Kraffts rapport av 1963 -----	"	31
Odd Hellands " -av 1964 -----	"	34
A. Bakkens " av 1964 -----	"	36
En maginær samtale om restaurerings problem av førsteantikvar dr. Stephan Tschudi Madsen. -----	"	39
Ark. Håkon Christies rapport av 1965	"	42
Hans Emil Lidens rapport av 1965 ---	"	49
Erling Skaugs rapport av 1965 -----	"	56
Bjørn Dammann rapport av 1967 -----	"	62

- 1 -

For kirken fungerte følgende som restaureringskomite:

Kontorsjef Halvor Weng, formann.

Skoleinspektør Torstein Svindal.

Gårdbruker Knut Grinde.

Gårdbruker Nils Stubberud.

Gårdbruker Alf Oppegård.

Arkitekt: Hans Grinde.

Byggmester: David Solvang.

Malermester Magnus Brattfoss.

Maler Ole Steine.

Undertegnede har fått hjelp til restaureringsarbeidet av assistentene Mette Bjerke, Janne Wang, Erling Skaug, Terje Norsted og Lars Hauglid.

Restaureringsarbeidet ble ledet av Riksantikvarens administrasjon, og det ble holdt møter med jevne mellomrom hvor problemer angående restaureringen ble diskutert. Undertegnede forestod det praktiske arbeidet og hadde den daglige ledelsen i kirken.

Historik: Se Sigrid og Håkon Christies beskrivelse av kirken i Norges kirker. Bindet om Akershuskirkene.

Forberedelse til restaureringen:

Konservator Ove Qvale besøkte kirken i 1959. Han påviste

Han påviste kalkmalerier i koret. Se rapport vedl.

Restaureringskonsulent Finn Krafft utarbeidet arbeidsplan for restaureringen. Se rapport av mars 1963 (vedl.)

Restaureringskonsulent Odd Helland, konservator Ove Qvale og undertegnede besøkte kirken i april 1964. Se rapport av 17. april 1964 (vedl.)

Den 13. juli reiste undertegnede til kirken sammen med Terje Norsted for å undersøke omfanget av kalkmaleriene i koret. Se rapport av juli 1964

Murene:Murpuss og kalklag.

Murene i kirken består av store bruddstener med fuger av kalkmørtel. Utenpå dette sitter en relativt tynn puss. Det eneste sted i kirken som har middelalderpuss tilbake er på østveggen i koret. Alle de andre veggene hadde puss fra forskjellige perioder. Dette skyldes at kirkens vegger fra tid til annen har gjennomgått reparasjoner hvor løs puss ble hakket ned og erstattet med ny. Siste gang dette ble utført ser ut til å ha vært en gang i første halvdel av forrige århundre. Da besto den nye puss av leire iblandet gress og strå.

Utenpå disse pussreparasjonene har det gjennom tidene samlet seg mange lag kalkhvittinger. Det meste som ble notert var 15 lag. Alle disse lagene med hvittinger hadde løsnet med årene slik at de enkelte steder hang helt adskilt fra underlaget. Se bilde nr. fra nordveggen i skipet.

Kalkmalerier.Undersøkelse.

Det ble konstatert kalkmalerier på de innerste lag hvitting i 1959. Veggene ble nå underkastet en lengre undersøkelse hvor lagene ble avdekket ett for ett for om mulig å finne eventuell dekor fra de senere perioder. Lagene inn til dekoren var alle hvite eller gråhvite av farge. Det eneste man fant av dekor i disse lagene var en rød strek (ca. 20 cm bred) oppe under taket. Den lå nokså langt ute og er sannsynligvis fra 1700-årene.

Avdekkingen:

På et møte etter at prøveavdekkingen var avsluttet ble det besluttet å foreta fullstendig avdekking av alle kalkmalerier.

Små pennhammere av forskjellig tyngde og skarphet ble brukt som hovedredskap. Hammerens penn bankes mot kalklagene slik at de spretter av i små flak. Med fingertuppene presser man de omkringliggende kalklag fast. Mange steder satt laget med dekoren svært løst og da ble det festet med gips etter hvert som det ble avdekket og før man gikk videre. Hvor underlaget var svært svakt og skrøpelig forsøkte man å bløte opp de overliggende lag med vann og løfte dem av med små kniver. Den største vanskeligheten var imidlertid at det på grunn av hull i dekorlaget, ikke gikk an å sprøyte gips ned bak dette for å feste det til underlaget. Gipsen ville da trenge gjennom hullene i dekorlaget og samtidig feste de overliggende lag. På den måten var man nødt til å avdekke all dekoren før man festet den. Dette fører uvegelig til at små avskallinger forekommer uansett hvor stor forsiktighet man utviser. Det mest betnkelige ved avdekkingen av disse kalkmaleriene var allikevel at pigmentene i dekoren hadde mistet sin bindkraft. Ved overkalkingen festet det løse pigmentet til den nye kalken. Ved avdekkingen mistet så originalmalingen den mengde pigment som hadde festet til overkalking. Enkelte steder inntil 50 %.

Et forsøk på å avdekke uten å miste noe av pigmentet, ble gjort i Koretts østvindu:

- 1.) Avdekking med kniv ned til første overkalking som ble slipt tynn.
- 2.) Impregnering med gelatinoppløsning tilsatt "Wetting agent". Dette for å feste løst pigment til dekoren igjen.
- 3.) Bortetsing av overkalkingen med fortynnet saltsyre. Det ble på forhånd forsøkt om saltsyren angrep pigmentene.
- 4.) Erstatning av gelatinen med et mer stabilt bindemiddel (eks. kasein)

Resultatet var ikke ubetinget godt. Bl.a. fordi gelatinen ikke trengte godt nok gjennom kalklaget. Resten av avdekkingen i østvinduet ble ikke utført, da man fant at resultatet var for dårlig. All løs kalk ble festet og kalket slik at en avdekking kan finne sted senere.

Konservering.

Blærer og luftlommer mellom muren og pussen ble fylldt med gipsvann pr. injeksjonssprøyte. Lagene ble presset fast etter hvert som gipsen stivnet.

Enkelte steder hvor dekorlaget var svært dårlig, var det nødvendig å ta det ned og sette det opp igjen på fast underlag. Følgende fremgangsmåte ble benyttet:

- 1.) Forsidebeskyttelse av japanpapir festet med gelatinlim.
- 2.) Partiet skåret opp i mindre stykker og fjernet fra veggen.
- 3.) Stykkene festet til veggen på nytt med gips.
- 4.) Japanpapiret fjernet med lunkent vann.

Mindre løse partier ble festet med gips langs kantene, og generelt ble alle bruddkanter som grenset mot utfall forsterket og støttet opp med gips.

Nytt bindemiddøl ble tilført muren ved gjentatte innsprøytinger med klart kalkvann. Der hvor pigmentene var helt pulveriserte ble de fiksert med skummet melk blandet med kalkvann og formalinsprit før impregneringen.

Klart kalkvann ble foretrukket fremfor skummet melk, fordi melken danner en god grobunn for sopp og mikrober. Undertegnede har sett eksempler på kalkmalerier som har vært helt dekket med svart sopp. Dette kan nok unngås med tilsetning av formaldehyd, men en kan aldri være helt sikker. Kaseinen i melken kan også føre til krymping og oppskalling om den blir for sterk.

Retusjering.

Retusjeringen ble utført med freskofarger utrørt i kalkvann. Forskjellige prinsipper for restaurering ble forsøkt. "Integrerte retusjer" (innprikking i avskallingene med samme farge som omgivelsene).

"Oppfrisking" (ny opptrekking av bleke konturer og andre partier.) og i de større utfall "nøytrale toner" (dvs. varianter av veggfargen.) Opptrekking av manglende former med stippled linjer og regulære rekonstrueringer i samme farge som, eller noe lysere enn originalmalingen.

Mellom rekonstrueringene og originalmalingen ble det trukket linjer av en annen farge.

Før retusjeringen ble det holdt møter hvor man diskuterte fremgangsmåten for hvert enkelt felt. Se førsteantikvar dr. Tschudi Madsen: "En imaginær samtale om restaurerings problemer"(vedl.) Som dokumentasjon ble det tatt fotografier før, etter og under arbeidet.

Restaurering, koret.Sydveggen.

På øverste halvdel av veggen er malt ett rankefelt med rød bakgrunn. Bakgrunnen er malt rød med utsparinger for rankene. Rankene har vært konturert med sort og har hatt lyserøde sjatteringer. Både sjatteringen og konturene er svekket i tidens løp slik at det er bare svake spor tilbake. Dette rankefeltet begrenses østad av en slags gardin eller draperi ca. 30 cm bredt. Dernest kommer en fremstilling av de hellige tre konger med følge. Dette stoppes av nok et draperi og så kommer en meget rik rankefrise i ca. 40 cm bredde. Denne har gått på vestsiden av sydvinduet og over buen. Inne i smygen fant man restene av en figurfremstilling. Antageligvis St. Michael med vekten. Feltet som dannes på østsiden av vinduet er bemalt med Jesu

fotsalving i Betanien. Som begrensning nedad har vært malt en flettverksbord i hele veggens lengde. Rester av denne fant en ved vestveggen og under "fotsalvingen". Veggen under flettverksborden har vært bemalt med en kassett dekor i grått. Rester av denne finnes over hele veggen.

I det sydvestre hjørne av koret ble man enig om å rekonstruere dekoren for å vise hvorledes rommet har sett ut i dekorert stand.

Høydepunktet i diskusjonen om retusjeringen ble nådd her og meningene var svært delte blandt debatantene, når det gjaldt retusjeringen av de store utfallene i rankefeltet på sydveggen. Skulle man rekonstruere dekoren der eller la dem stå i en nøytral farge. Resultatet ble den nøytrale tone på utfall inne i dekoren og full rekonstruksjon hvor det bare var små spor tilbake. En serie fargefotografier viser de forskjellige forslag om retusjeringen av de store utfallene. Jfr. dr. Stephan Tschudi Madsen: "En imaginær samtale om restaurerings problemer".

Østveggen.

Det var ikke mulig noe sted på selve veggen å finne noe spor etter dekor. I østvinduet derimot fant en den samme flettverksbord som på sydveggen. Over og under denne er det ranke dekor, men mye av det var så darlig festet til underlaget det var malt på at en besluttet bare å avdekke deler av søndre smyg og i toppen av buen.

Rundt kantene av vindussmygen mot østveggen, med flettverksborden, fantes små fargespor som kan tyde på at også østveggen har vært dekorert.

Det innerste pusslag, som sannsynligvis er den eneste bevarte middelalderpuss i kirken, var meget godt bevart. På dette fant en over store deler av veggen flekker med noe mørkt stoff. Dette ble analysert og funnet å være bivoks. Innsmeltet i voksen fandt en røde og grønne pigmenter. Flekkene var for store til

- 47 -

at det kan være skvett fra vokslys (den største flekken er 30-40 cm). Det er imidlertid ikke mulig å se noen form for dekor.

Konservator Ola Seter beretter at han i mange kirker har funnet rester av voks på de innerste lag. Særlig er dette tilfelle rundt innvielseskurs, repositorier og altere. Dette kan vel forklares ved at vokslys ble brukt særlig flittig på slike steder.

Nordveggen.

Her fantes små rester av arkadefrisen, (som på vestveggen syd for koråpningen) men dette ble med en feiltagelse hugget vekk av murerne da veggen skulle repareres.

Et repositorium ble funnet under den dekorerte puss på nordveggen. Ca. 140 cm over gulvet og 88 cm øst for sakristidøren. I den rektangulære åpningen sitter en 5 cm tykk treplate med rundbuet åpning. 15 cm bred og 18 cm høy. Åpningens utside har fals og hengsler for en dør som senere er erstattet med en treplate. Det var ikke noe av interesse å finne i repositoret bortsett fra et par glasskår og noen trepinner.

Ca. 25 cm over repositoret fant man et innvilses kurs malt rett på stenene. Det var malt i rødt og nokså utydelig. Det ble konservert med en oversprøyting med calaton C 3% oppløsning.

Vestveggen.

Under taket i syd er en fortsettelse av rankefeltet på sydveggen. Flettverksborden går også under fra sydveggen, men under denne er en ny form for dekor introdusert nemlig en arkadefrise, i nederste del av veggen. Den fortsetter over koråpningen et stykke, men på den andre siden er intet tilbake. Sannsynligvis fordi ovnen har stått her og den sterke varmen fra den har fått dekoren til å smuldre bort.

- 8 -

Like under arkadefrisen syd for koråpningen er synlig noen grå firkantede felter. Disse ser ut til å være undermaling til kassetteringen fra sydveggen. Det er mulig maleren har tenkt å male kassettering også på vestveggen, men har ombestemt seg og malt en arkadefrise oppå undermalingen til kassettene. I tidens løp må arkadefrisen ha skallet så mye av at kassetundermalingen er blitt synlig. Nevnte grå felter fantes nemlig ikke under restene av arkadefrisen på nordveggen.

Over korbuen fantes restene av et sort felt ca. 1 m x 1,50m. Det lå på et lag som var yngre enn deko-rens. Det er sannsynlig at det har tjent som bakgrunn for Madonna med barnet som i følge en opplysning i Sigrid og Håkon Christies rapport har stått her. Den lyder: "derneft over kordøren på den vestre side 4 billeder nemlig Christus på korset og ved siderne Maria Magdalena og Johannes item på den østre side over kordøren Maria med Christo; alle 5 forgyldt"

Under det sorte feltet fant restene av et billedfelt, begrenset fra rankefeltet med en vertikalt hengende gardin eller draperi ca. 30 cm bredt.

Himlingen.

Den nåværende himling av håndhøvlede bord og festet med profilerte lister på undersiden av bjelken. Den skriver seg sannsynligvis fra første del av forrige århundrede.

Reparasjon.

Hullet etter pipestokken ble spunset igjen med nye bord og råtne bord utskiftet med nye. Så ble den skrapet ren for løs maling vasket og malt. Den fikk to strøk med en skygrå halvblank maling som den hadde hatt opprinnelig. Fargen før restaureringen var hvit.

9 -

En eldre himling:

På korloftet ligger 16 - 17 bord av en eldre himling (Se Håkon Christies rapport) Denne hadde spor etter to lag dekor. Det eldste er en rombe, rosett dekor maken til det en fant på nordveggen i skipet. Dette tyder på at både vegger og himling har vært dekket av dekor.

Det ble overveiet om man skulle gå til en rekonstruksjon av denne himlingen, men man fant ut at det var for lite å bygge på.

Utenpå denne rombedekoren var en skymaling i blått og grått. Regnskapene antyder skymaling i 1760.

Gulvet:

Gulvplankene som lå i koret skrev seg sannsynligvis fra første del av 1800-årene. Det var pløyde granplanker av varierende dimensjon 7" - 9".

De ble tatt opp for å få undersøkt grunnen, (se ark. Christies rapport av 29/4 - 65 vedl.) og for å få isolert det.

Det gamle gulv ble ikke lagt ned igjen, men plankene ble benyttet til å supplere det gamle gulv i skipet.

Ytong plank ble lagt ned på tverrgående jernbjelker. Nye 2" x 7 - 9" pløyde granplank ble lagt på nye spikerlag med glassvatt som isolasjon. Bordene ble ikke behandlet med beis eller lakk.

Klokker og medhjelperstol:Historikk:

Disse er sannsynligvis laget i 1600-årene samtidig med benkene i skipet. De har samme type profilering på fyllingenes ramværk. Det var tydelig spor av brunfargene under alle malinglagene. Det tyder

- 10 -

farge på profilene under alle malinglagene. Det tyder på at den har stått umalt med brun staffering frem til marmoreringen i grønt. Denne ble sannsynligvis påført engang mellom 1634 (årstallet på 2 av benkene) og 1760 da de ble blå marmorert. Sannsynligvis er dette årstallet i 1713 da det heter i regnskapene at knefallet "ved alterfoden" fikk 41 nye dreide ballustre som ble stafferet med "spansk-grønn olie oc farve". Knefallet har ikke denne spansk-grønne men det har derimot klokker og medhjelperstol og alterbordet.

Fargelag: Fyllingene:

- 1.) Grønn marmorering på rødbrun bunn.
- 2.) Grå marmorert.
- 3.) Grå maling.

- Ramtrær:
- 1.) Gul bunnfarge med brun treimitasjon.
 - 2.) Blåmalt.
 - 3.) Gråmalt.

Restaurering.

Det ble besluttet å føre stolene tilbake til sitt utseende fra 1713. Grunnlaget for dette var at de da ville stå sammen med knefallets balustre som også var dekorert i 1713. Brudebenken, som skal stå i koret, har samme slag treimitasjon som klokker og medhjelperstol, og malt med samme type marmorering.

Avdekking.

Marmorering og treimitasjon fra 1713 ble avdekket. Det viste seg at ^{malingen på} enkelte av fyllingene var sterkt forkomne og måtte delvis kompletteres. Treimitasjonen hadde derimot holdt seg meget godt. Stolene ble bestrøket med MS2B ferniss tilslutt.

Alterbord.Historikk:

Alterbordet ble utført i 1608 sammen med altertavlen. Det stod sannsynligvis umalt frem til 1667 da det ikke finnes noe maling under Jørgen Shulsts dekorasjonen fra dette år. I 1713 fikk man spanskgrønn bemaling på alterbordet med gull staffering. I 1760 fikk det gråmarorete fyllinger men blå ramtrær med forsiktig bruk av gull som staffasje. Dette er de samme fargene som benkene har beholdt. I 1907 ble det oppusset av dekorasjonsmaler Lunde.

Restaurering.

Det ble påvist 3 bemalinger under den som alterbordet hadde ved restaureringens begynnelse. For å avgjøre hvilket av lagene som skulle fremkalles, besluttet man å avdekke ett felt fra hver periode. (Se fargefoto) Da dette var gjort sammenkaldte man til et møte hvor man kom frem til at det var riktigst å avdekke. Shulsts dekorasjon fra 1667. Begrunnelsen for dette henger sammen med beslutningen om å føre altertavlens farger tilbake til 1667. Man ville da få et kunstnerisk hele, Shulsts dekor på både tavle og bord.

Avdekking.

Avdekkingen av fyllingene gikk meget lett slik at det ikke var nødvendig med noen retusjering. På resten av bordet var avdekkingen vanskeligere da overmalingen hadde bundet seg sterkt til den originale. Her måtte retusjeres en god del. Bordets nederste ramtre mot gulvet var fornyet da det ikke er mere enn 2 fargelag. Ved restaureringen ble det malt sort som den øvrige belistning. Rankene i fyllingene ser ut til å være malt av to forskjellige malere i det de små fyllingene oppe under alterplaten har en annen

-n 12. -

ranketype enn de store fyllingene. I de små fyllingene er de lettere og mere elegant og malt med en mye dyktigere penselføring. Til sammenligning se fargefoto ~~nr.~~ og ~~nr.~~.

De 2 store fyllingene på nordre side av bordet er også malt på denne lette måten, mens all de andre har den mere barokke og mindre dyktige malemåten.

Feltene på syd og vestsiden var uten skade. På nord-siden var det noen utfall, men da de ikke sjenerte i noen vesentlig grad ble de ikke retusjert.

Altertavlen:

Historikk:

Tavlen er bygget i 1608 som katekismustavle. Den hadde da gulhvit skrift på blå bunn. I 166~~8~~⁷ ble tavlen ombygget ~~også~~ ~~få~~ ~~ornamentikk~~ som antageligvis er skåret av Christoffer Ridder. (Se Sigrid og Håkon Christies beskrivelse av kirken i "Norges kirker")

Etter ~~ommalingen~~ ^{oppussingen} ble den dekorert av Jørgen Shults. I 1713 ble tavlen igjen delvis oppmalt (koresponderer med det grønne laget på alterbordet) (~~se fargefoto nr.~~). Det er sannsynlig at det var med denne oppussing feltene med skrift ble forandret til gullbokstaver på sort bunn. De andre fargene vet en lite om da det for hver oppmaling ble skrapet av all løsmaling. Det er derfor bare små øyer tilbake fra denne oppussing. Dette gjelder også laget fra 1760, da den igjen ble delvis oppmalt (koresponderer med grå marmorerte fyllinger og ramtrær, blått på alterbordet) (~~Se fargefoto nr.~~)

Tavlen ble tatt ut av kirken engang under dens periode som privateiet. I 1907 ble den kjøpt på en auksjon på gården Østenbøl av Asbjørn Oppegård. Han forarte tavlen tilbake til kirken. Samme år ble den oppusset av dekorasjonsmaler Lunde.

Restaurering.

Det var forutsetningen at tavlen skulle avdekkes, men ved en nøyere undersøkelse viste det seg at de innerste malinglag var svært avskallet. En avdekking ville derfor vært lite hensiktsmessig. På grunnlag av dette ble det besluttet å male opp tavlen i samsvar med fargene fra 1667. Små skrapeprøver ble tatt av hver av fargene på tavlen. Man forsøkte å ta disse prøvene der hvor alle lagene var i behold, men det sier seg selv at man ved en slik metode ikke kan være sikker på å få de helt riktige fargene. Lasurer og sjateringer vil man bl.a. ikke få tak i. Fargeprøven ble derfor satt opp og det ble holdt møter med Riksantikvaren hvor de ble diskutert og evt. justert. Alt gull ble lagt opp med ekte bladgull.

Feltene med skrift ble ikke rørt. Man beholdt gullbokstaver på sort bunn. Maleriet bak krusifikset ble avdekket og retusjert.

Tavlen ble fernissert med M.S.2.B.

Alterringen:

De nåværende balustre er dreide og antageligvis satt inn i 1713 da det heter at knefallet "ved alterfoden" fikk 41 nye dreiede balustre som ble stafferet med "spanskgrønn olie oc farve." Knefall og "handref" ble trukkt med rødt lær.

Det har ikke vært mulig å finne den "spanskgrønne" farge på alterringen, men både alterbordet, klokkerog medhjelperstolen og brudebenk har den.

Fargelag:

- Balustre:
1. Lys grå marmorering med enkelte grå streker.
 2. Brunsort bunn med hvit strekmarmorering.

- 14 -

Handlist: 1. Lys grå marmorering med enkelte grå streker.

Bunnlist: 1. Samme som håndlisten.

Av balustrene var det 7 stykker som bare hadde farge-
lag nr. 1. Det samme var tilfelle med balustrenes
omramning, nemlig håndlist og bunnlist. Dette viser
at alterringen har fått 7 nye balustre i tillegg til
de 41 opprinnelige, dessuten ny hånd- og bunnlist.

Restaurering.

Ved restaureringen i 1966 ble balustrene malt opp
som det eldste fargelaget, nemlig brunsort bunn med
strekarmorering i brunsort. Håndlist og bunnlist
ble malt sort uten marmoreringen på grunn av at de
var nyere og aldri har stått sammen med marmorerte
balustre.

Madonnafiguren.

En gipskopi av Enebakk-madonnaen på Universitetets
Oldsakssamling, som før restaureringen var plas-
sert på skipets østvegg, ble etter restaureringen
plassert på en sokkel ved korets nordvegg ved det
vestre hjørnet. Den ble malt opp med en brunrød
farge.

Sakristiet:

Veggene: 1.

Da man rev pipestokken fant man rester av en kassett-
dekor bak. Over resten av veggene hadde en også fun-
net rester av dekor, men ikke så tydelige at en hadde
kunnet fastslå hva slags. Da man på loftet fant 2
himlingsbord med samme kassettdekor som

veggene, og som passet oppå bjelkene i sakristiet, var man sikker på dekorens utforming i sakristiet. Da det på grunn av dekorens geometriske oppbygging ikke bød på noen vanskelighet å rekonstruere den, og man hadde så sikre spor, besluttet man å male den opp igjen. Dette ble gjort med en P.V.A. maling som ikke skulle smitte og som skulle kunne vaskes. Som dokumentasjon la man opp igjen de 2 gamle bord i himlingen og lot det ca. 1 m x 1 m store feltet med rester av dekoren stå uovermalt på sakristiets sydvegg. Et flyttbart skap ble satt framfor.

Himlingen:

Under arbeidet på loftet fant en 2 gamle himlingsbord med samme kassettdekor som veggene og med samme profil som bjelkene. Det var umalte striper på tvers med en avstand som viste seg å passe til bjelkenes. Bordenes lengde passet akkurat til sakristiets brédde så det var innlysende at de hadde hørt til sakristihimlingen. På grunnlag av dette besluttet man å:

A. Skifte ut det under- og overliggerpanel som tjente som himling i sakristiet med bord av samme dimensjon og profil som de gamle.

B. Å male opp igjen kassettdekoren da det nå var funnet helt sikre spor. En av bjelkene var så råttent at den måtte utskiftes. Den fikk samme utforming som de gamle bjelker. Bjelkene ble malt i en rødfarge som skulle korespondere med det røde teglstensgulvet. (Angående oppmalingen og materialene se avsnittet om veggene)

Gulvet:

Gulvet ble lagt ned med halvstens teglsten i fiskebensmønster i kalkmøretel. I det støpte fundament ble det lagt varmeelementer.

- 16 -

Skapvegg:

En ny skapvegg ved vestveggen samt døren i øst ble malt i samme farger som dekoren uten mønsteret. Inne i det nye skapet plasserte man det elektriske anlegget samt varmtvannsbeholder og utslagsvask.

Takstolen.

Takstolen hadde seget noe ned og var svekket ved at de senere innsatte knestokkene hvilte på sakristihimlingens bjelker. Det ble lagt inn 2 nord sørgående jerndragere under knestokkene hvis ender hviler på murkronen i nord og hugget inn i muren i syd.

Skipet:

Himlingen.

Denne er av samme slag som himlingen i koret og ble behandlet på samme måte (se avsnittet om himlingen i koret).

Gulvet.

Bordene, som var fra forrige århundrede, var råtnet opp over store deler av gulvet. Man besluttet å ta opp hele gulvet for å få undersøkt grunnen og å få skiftet ut de råtne delene. Se Hans Emil Liden's rapport. (vedl.) Ytong plank ble lagt på langsgående jernbjelker. De gamle bordene som var friske samt de som var skiftet ut i koret, ble lagt ned i midtgangen og fremme ved østveggen. Resten av gulvet består av nye bord av samme bredde som de gamle fra 7 " - 9 ".

Benkene.Historikk:

Benkene ble laget i 1634. To av vengene bærer dette årstall. Benkene har lodrett rygg som går helt ned til gulvet. Den er inndelt i 5 fyllinger med profilerte ramtrær. Det finnes 3 varianter av disse profilene. Vengene har trekantet topp mellom firkantede spiler. Under dette trekantfeltet kommer et ovalt sortmalt felt, mødtnr. på benken og gårdsnavn. Dette avsluttes av en list, under hvilken en pilaster med riller går ned til svillen. Utformingen av pilastrene varierer noe.

Setet satt omtrent midt på ryggen og skar fyllingene over på midten. Setet satt så høyt at man mere stod enn satt i benkene. Benkene stod umalt fremtil 1760 da vanger og ramtrær ble blåmalt, mens fyllinger og pilastre ble gråmarmorert. Se fargeplansje (vedl.) I begynnelsen av 1800-årene ble den profilerte listen som satt på toppen av benkeryggene avtatt og spikret på setene for å gjøre disse bredere. Setene ble så flyttet ned ca. 10 cm. Den stripen av umalt tre som nå dannet seg mellom setenes gamle og nye stilling ble fylt med gråfarge. Vengene ble overmalt med samme farge.

Restaurering.

Da en tok vekk pipestokken og ovnen ble det noe bedre plass slik at det ga anledning til å sette opp benkene med litt større mellomrom. På den måten ble det nødvendig å lage nye sviller til benkevengene da disse var hugget ned i svillen. Benkeryggene som var opprattet nedentil ble reparert med nye deler. Fremme ved østveggen stod det en halvbenk med gitterverk på toppen. Dette var den benken som ble avkappet på sydsiden for å gi plass til ovnen. Ved restaureringen ble den satt på plass igjen. Gitterverket ble satt opp igjen på den

på den østre benk på nordsiden hvor det var tydelige spor etter det. Det ble montert varmerør under hver benk.

Fargerestauring.

Ramtrær og vanger ble malt opp i samme blåfarge som de fikk i 1760. Gråmarmoreringen fra 1760 ble avdekket på vangenens pilastre.

Fyllingene, som hadde beholdt sin marmorering fra 1760, var meget skitne. De ble forsøkt rensset med alle rensesvesker som stod til rådighet, men det eneste som viste seg effektivt var såpe og forsiktig bruk av stålull. Den umalte stripen etter flyttingen av setene ble marmorert som resten av fyllingene.

Galleriene:

Galleriene med trapper er bygget i første halvdel av forrige århundrede. De ble rettet endel opp. Nordgalleriet fikk en 1 m bråd og 5 m lang åpning i gulvet langs nordveggen i øst. Dette ble gjort for at man skulle få se kalkmaleriene på nordveggen i sin helhet. Et alternativ fra menigheten var å rive endel av galleriet, noe som ble frarådet av Riksantikvaren. Saken gikk til avgjørelse i Departementet. Galleriets brystning ble malt opp i samme farger som benkene. Blå ramtrær med grå fyllinger, og mørkere grå drageré under. Søylene beholdt sin marmorering fra før restaureringen.

Prekestolen.

Historikk:

Prekestolen ble antageligvis laget i 1608. Den ble flyttet i 1623 - 24 fra et mørkt sted, antageligvis fra det sydøstre hjørne, til et "bequemelig livst sted" (den nåværende plass) og fikk nye trapper og ganger. Oppgangen er bevart men fikk ny dør i 1760 og selve prekestolen ble fornyet 1667. Den ble da malt av Jørgen Shults. I 1760 ble den delvis oppmalt og i 1907 oppmalt av dekorasjonsmaler Carl Lunde. Han beholdt imidlertid fyllingenes figurer, men malte opp igjen rossetter og dekor på rammeverket.

Restaurering:

Lundes farge fra 1907 var nåkså grelle og en besluttet å male prekestolen delvis opp i fargene fra 1667. Fyllingene ble ikke rørt. Med hensyn til rossetter og dekor på rammeverket avdekket man ett av dem og det viste seg at Lundes oppmaling stemte godt både i form og farge. De ble derfor ikke rørt. Resten av prekestolen ble malt opp på grunnlag av små avdekkingsprøver.

Døpefonthimling.

Denne ble forært kirken i 1713. Den hadde bare 2 fargelag nemlig sin opprinnelige farge og en oppmaling i 1907. Den ble oppmalt i samsvar med sine opprinnelige farger.

Døpefonten.

Døpefonten er antageligvis den opprinnelige av sten. Den hadde fått istøpt en kladd av sten og kalk i den dype skålen for å bære fatet. Ved restaureringen

ble dette hugget ut og en jernring på tre ben ble satt i for å bære fatet.

Veggene, kalkmalerier.

Nordveggen.

Det ble avdekket et stort felt med kalkmalerier på nordveggen over og under galleriet.

Lengst øst i skipet begynner en nederst med en arkadefrise med fire arkader tilbake. Det er rester av figurer i alle, og i nr. 3 fra øst er det en rød figur med Andreaskors. Lengst i vest fant en restene av en bue til og da en målte viste det seg at det er plass til 12 stykker. Det er derfor rimelig å anta at det dreier seg om en apostelrekke. Over denne har det vært et rankefelt omtrent 1 m bredt og i hele veggens lengde. På disse ranker har det vært malt figurfremstilling på felter som er hengt opp i kroker, som billedtepper. Et felt lengst i øst er bevart og forestiller nadverden. Av de andre feltene er bare rester tilbake.

Over dette kommer et nytt felt med en geometrisk dekor av romber og sirkler. Disse er igjen innrammet av et rutenett av sorte bånd.

Opp mot taket avsluttes dekoren av en bladbord. I vest avsluttes dekoren ca. 2 m fra vestveggen av en bred palmettbord. Rester av denne finnes også på sydveggen. Vestveggen har ikke spor av dekor og det er derfor rimelig å anta at dekoren på nord og sydveggene har stoppet mot et pulpitur på vestveggen.

Omtrent midt på veggen ble det i forrige årh. brutt ut et stort vindu. Dette skjærer gjennom dekoren og har tatt vekk flere kvadratmeter av den.

Sydveggen.

Over sydgalleriet fant man et felt med geometrisk dekor av en litt annen type enn den på nordveggen, i det feltet er inndelt i diagonaler, rekker med Andreaskors. I de trekantene som dannet seg var så enkle rankemotiver malt. Hele denne dekoren er mye dårligere utført enn på nordveggen. Underlaget er ujevnt og strekene er upresist ansatt. Det fantes ikke rester av annen dekor på sydveggen.

Østveggen.

Denne var dekket av en bordvegg. Se Hans Emil Lidens rapport av juni 1965. Bordveggen har vært dekorert flere ganger.

Lag nr. 1 er samme type dekor som veggene i skipet. Pigmentanalyse viser samme pigmenter som nordveggen i skipet. Den er utført i limfarge.

Lag nr. 2 er sinøverrøde ranker og tulipaner på sølvgrå bunn.

Lag nr. 3 hvit med et sort firkantet felt over korbuen i koret og har antageligvis tjent som bakgrunn for krusifikset.

I forrige århundrede ble det hugget tett med øksehugg for å få feste for en rapping av leire og gress. Rappingen var hvitkalket som resten av veggen.

Ved restaureringen ble det besluttet å ta ned veggen og å lagre den på loftet. Det er da forutsetningen å restaurere den ved en senere anledning.

Korbuen:

I den søndre smyg fant man en djevle fremstilling. En kvinne, midt i smygen, med en smørkjærne omkranset av 3 djevler. En til høyre i sort med bøtte på halen. En rett bak i rødt. En til høyre som

er meget utvasket og overmalt med ranker av samme type som på nordveggen. Ovenfor dette står å lese ordet "Superbia". Ovenfor det er en rankefremstilling. Denne har en lyserød fargesom finnes i rester utenpå djevlens til høyre og på buene i arkadefrisen inne i koret. Kunsthistorisk plasserer djevlegruppen seg i middelalderen. Så si samme oppstilling av samme motiv finnes i danske kalkmalerier fra middelalderen. (Se "Den danske billedbibel i kalkmalerier" av Brobby Johansen.) Kvinnens drakt antyder siste halvdel av 1500-årene, mens rankene, djevlens til høyre er overmalt med, og rankene i korbuens topp hører til dekoren i kor og skip. De siste er datert til første halvdel av 1600-årene.

Konklusjon:

Djevlene er malt i siste halvdel av 1500-årene. I første halvdel av 1600-årene ble kor og skip dekorert, samtidig malte man over djevlene. Djevlene dannet på denne måten en undermaling til 1600-talls dekoren. Dette har så ført til at den siste har fallt av i tidens løp.

Restaurering:

Man besluttet å beholde djevlefigurene sammen med rankene slik det var da det ble avdekket, selv om de var malt til forskjellig tid. Skader i billedflaten ble retusjert. Småskader i samme farger som omgivelsene og større utfall i nøytrale toner.

Sydportal:

Omtrent midt på sydveggen fantes merker etter en gjenmurt sydportal. Denne ble gjenåpnet ved restaureringen. En trelem av brede bord ble boltet fast på

innsiden av anslaget. Den ble ikke malt.

Sydvindu:

Det gjenmurede vinduet fra 1690 under sydgalleriet ble gjenåpnet ved restaureringen i 1966.

Wåpenhuset:

Veggene:

Det fantes intet spor av dekor på veggene. De ble reparert og kalket som kirkens øvrige vegger.

Gulv:

Det ble lagt ned nytt tregulv med brede planker på nye bjelker med glassvatt som isolasjon.

Vestdøren:

Denne var sortmalt med den følge at jernbeslaget nesten ikke vistes. Ved restaureringen ble den lutet ren for maling og jernet ble behandlet med Ferrobet.

Alterplaten:

Den gamle alterplaten av sten ble gjenfunnet på gården Østenbøl og brakt tilbake til kirken. Den ble plassert på et fundament under trappen i våbenhuset. For nærmere detaljer se Håkon Christies rapport.

Eksteriøret:Veggene:

Nord og Vestveggen ble rensset for kalking og fuget. Mimal sementmaling ble påført. Denne viste seg å forandre farge så mye at arbeidet ble stoppet. Forhandlinger med firmaet som leverer Mimal er i gang. Arbeidet vil bli fullført senere.

Se rapport av juli 1964. (vedl.)

Kort oversikt over restaureringsarbeidene.

Arbeidet med avdekkingen av kalkmaleriene fortsatte utover høsten sammen med Lars Hauglid. Murer og snekker David Solvang kom med i arbeidet i oktober. Han foretok reparasjonene av murene og himlingen i koret. I desember undersøkte man murene i skipet og fandt da kalkmalerier på nordveggen og på sydveggen over galleriet. Pipene i koret ble tatt ned og en provisorisk vegg mellom kor og skip ble satt opp. Himlingen ble rensset for gammel isolasjon og støv oppe på loftet. Den ble reparert med nye bord, skrapet og malt. Ny isolasjon ble pålagt. (glassvatt).

Erling Skaug kom til kirken i januar for å hjelpe til i en måned. (se rapport av sept. 1965 vedl.)

Altertavlen ble tatt ned og satt inn i skipet. Platingen for alterringen ble fjernet for å lette arbeidet inne i koret. Gulvet ble fjernet og arkitekt Christie kom for å undersøke grunnen. (Se rapport av 29. april 65) (vedl.)

I mai fortsatte man i skipet med avdekkingen av kalkmaleriene der. Diskusjonen om retursjeringen av dekoren i koret fortsetter.

All bønn, mose og gammel isolasjon fjernes fra sakristiloftet. Takkonstruksjonen, som truet med å sige ned, ble forsterket med to jerndragere under knestokkene. Pipestokken fjernes i sakristiet og man fandt spor etter geometrisk dekor på veggen bak. På loftet fandt man to brede bord med samme type dekor som på veggen. Bordene hadde spor etter bjelker og da man målte, passet de oppå bjelkene i sakristiet. Gulvet fjernes og grunnen undersøkes.

Benkene fjernes inne i skipet og stables på sakristiloftet. Gulvet taes opp og det viser seg svært råttent. Store deler må fornyes. Treveggen på skipets østvegg renses for rapping. Det er hugget tett med øksehugg for å få feste for rappingen. Det viste seg at veggen har tre lag med dekor under den siste hvittingen. Hans Emil Liden foretar oppmåling av treveggen og undersøkte

- 26 -

Assistent Janne Wang og malermester Magnus Brattfoss kom med i arbeidet i juni 1966.

Bankene renses for gammel skitt. Det besluttet å føre dem tilbake til 1760. Galleribrystningen males opp i samme fargetoner som bankene, men uten marmorering på fyllingene.

Nye doble vinduer settes inn. Altertavlen og prekestolen males opp i samsvar med fargene fra 1667.

Nye takbord til sakristiet, maken til de to gamle som man fant på loftet, lagés. De håndhøvles profileres og legges opp. Dekoren males opp. Såle til det nye teglstensgulv i sakristiet støpes.

Grøft for den store innføringskabelen til elektrisiteten graves. Varmerør monteres under hver bank og ^{hvis} etter 2 års ventetid har vi fått den varmen vi trenger i kirken.

Baldakinen over døpefonten taes ned og males opp i samsvar med fargene fra 1713.

Alterringen males opp i sin originale hvite marmorering på sort bunn.

Døren ut mot vest avslutes til treet slik at jernet kommer tydeligere frem.

Gulvet i våpenhuset taes opp.

Veggene renses for løs kalk og kalkes på nytt.

Nye dører kommer inn i sydportalene i kor og skip.

Sakristigulvet legges med teglsten og varmeelementer.

Spalten i nordgalleriet åpnes og kalkmaleriene avdekkes og konserveres.

Kirken innvies søndag den 12. mars 1967. På samme dato som kirken først var innviet.

Den hadde da vært stengt i to og et halvt år.

27 - 27 -

grunnen under gulvet i skipet. Se rapport av 26/8 - 65. (vedl. Ola Grefstad kom med som assistent.

Gulvet i koret legges inn med ytongplank på jerndragere. Arbeidet utvendig med avhuggingen av gammel puss og fuging er i gang. Det ble besluttet å bruke minimal til hvitningen av murene, men det viser seg at den ikke holder mål hva fargen angår, den mørkner svært.

Etter lange diskusjoner besluttes det å ta ned treveggen på skipets østvegg. Den lagres på loftet, men det er forutsetningen at man skal restaurere den og henge den opp igjen ved leilighet.

Gulvet i skipet legges ned på samme måte som inne i koret.

På skipsloftet fjernes all gammel isolasjon og det støvsuges. Himlingen repareres med nye bord ved orgelet og i hullene etter pipestokkene.. Himlingen skrapes og males.

Assistent Mette Bjerke kom med i arbeidet i januar 1966. Galleriet avstives og rettes opp. Det samme skjer med galleritrappene.

Riksantikvaren fremmer forslag om å åpne en spalte i gallerigulvet (ca. 75 cm bred og ca. 5 m lang) foran kalkmaleriene på nordveggen øst for nordvinduet, for å få se maleriene i sin helhet.

Alle veggene i skipet, utenom kalkmaleriene, ble undersøkt og senere renhugget for puss, reparert og kalket ferdige.

Alterbord og krusifiks sendes til Riksantikvarens atelier for å restaureres der. På alterbordet avdekkes dekoren fra 1667.

Tregulvet legges ned i kor og skip med delvis nye bord. Benkene repareres, råtne deler skiftes ut.

Det gjenstående gitter fra dåpshuset settes i sin helhet opp på den fremste benk på kvinnesiden, hvor det var tydelige spor etter det. Benkene settes inn med litt større mellomrom enn de hadde før.

Enebakk kirke.

Undersøkelser foretatt høsten 1959.

Enebakk kirke er en romansk bruddstenskirke.

Etter 1250 har kirken hatt en stor reparasjon hvor bl. a. korbuen er tappet inn med teglsten, og sakristiet er antagelig bygget i forbindelse med denne store reparasjon. Etter arkitekt Håkon Christies undersøkelse viser det seg at bunn i korbuen ligger 60 cm. under skipets nåværende gulv-høyde og 12 cm. høyere enn dette ligger korgulvet. Gulvet i skipet er av 2 x 8-9" furuplanker. På nordsiden ligger bjelkene rett på bakken, og spesielt i nordvestre hjørne er det svikt. Midtgangens bjelker ligger såpass høyt at det er luft-sirkulasjon under.

Himlingene i skip og kor er spikret oppunder bjelkene.

Regnskapene viser at det har vært dekorerte himlinger, så de nåværende er muligens fra forrige århundre.

På loftet er det noen ^{skymalte} gamle bord som har spor etter spikring under bjelker med belistning for hver bjelke. På loftet over koret er også noen gamle bord som har skymaling, og her er det mulig at en kan finne flere som er brukt til gulv over isolasjon også nyere himling. Disse skymalte bordene vil en foreslå tatt ned rense og konservere og om mulig benytte de som himling i koret hvor en da eventuelt kan komplettere det som mangler. Skipets østvegg har en panel vegg av 1½" x 9½" bord. Denne veggen er kalkpusset, og en viser til bygningskonsulent Cato Engers innberetning av 17. juli 1959.

Panelveggen ble undersøkt på flere steder uten å finne spor etter dekor.

Regnskapene nevner om en panelvegg, i 1600- årene, som hadde dekor, men av en eller annen grunn er denne utskiftet med nåværende. Det kan også være en mulighet for at deler av eldre planker er benyttet, og dette må en være oppmerksom på når restaureringen begynner.

Murveggene i koret ble undersøkt av magister fru Sigrid Marie Christie og undertegnede.

Det er mange kalklag, ulikt antall på de forskjellige steder, antagelig på grunn av skader som f.eks. avskalling o.s.v.

-29-

- 2 -

Bak altertavlen er det 3 lag med sort farve med hvite overkalkninger mellem. En vil her anta det dreier seg om skyggemaling.

På vestveggen er det tatt frem tydelige spor av dekor, det samme er det på nordveggen. Denne dekoren vil en anta skriver seg fra 1700-årene.

De mange kalk- og pusslagene henger svært løst og det vil sikkert ikke bli noen lett oppgave å ta frem dekoren.

I skipet foretas små spor etter farve, men hvor mye som er i behold under de mange kalklag vet en ikke.

Renesansebenkene er meget godt bevart, men det er tydelig spor etter en del forandringer, antagelig er de flyttet fra syd til nordsiden og omvendt.

Benkenes eldste farve er blått og denne farve er intakt på veggfeltene.

Den gråmarmorerte farve på vanger er kommet senere. I 1930 har konsulent Erdmann malt opp navnefeltene på vengene.

Benkene står så godt at det ikke er noen grunn til å foreslå noen forandring av disse, spesielt da det er tvil om hvor mye av den eldste farven som er bevart.

Galleriene er antagelig fra etter 1800, og både søyler og brystning er i grått- noe som passer godt inn i interiøret forøvrig.

Altertavlen som har malt årstall 1667, og prekestolen med samme årstall er oppmalt i 1907 av dekorasjonsmaler Carl Lunde, Kristiania.

Noen sparsomme skrapeprøver viste at det var spor etter eldre farve, men i hvilken utstrekning denne er bevart er umulig å si noe om.

Hvorvidt billedfeltene er oppmalt er ikke undersøkt, men det ser ut som om de ikke skriver seg fra 1907.

Både tavle og prekestolen virker hele og ordentlig, men står selvsagt ferske i farvene. Det skulle ikke være noen grunn for å foreslå noen restaurering av disse tingene.

- 30 -

- 3 -

Over korbuen henger et nydelig krusifik som er forgyldt. Dette må tas ned av veggen og undersøkes noiere. Forslag: Da det er svikt i gulvet bør dette tas opp, og det bør samtidig foretas en arkeologisk undersøkelse. Hvorvidt en da skal gå ned til den opprinnelige gulvhøiden må en ta standpunkt til senere. De gamle gulvplankene bør brukes igjen og gulvet slipes uten noe lakkering.

Bordgulvet i sakristiet tas opp så en eventuelt får frem igjen tegletensgulvet.

Kalkmaleriene fremkalles, og all nyere murpuss fjernes. Alle skader pusses inn, slemmes og kalkes så det går sammen med de dekorerte felters bunnfarve. Dette arbeidet bør ledes av en av Riksantikvarans folk.

De skymalte himlingsbordene renses, konserveres og om mulig benyttes disse til korset med nødvendig komplettering.

Benker - gallerier, prekestol og altertavle beholdes som de er.

Bordveggen i skipet mot øst tas ned, og det kan være mulighet for at det kan være dekor på muren. Det er også nødvendig med en reparasjon av den store sprekken i muren. I tilfelle det er dekor av en eldre bordvegg som er benyttet må det utvises forsiktighet ved nedtakingen.

Da det skal bli elektrisk fyring bør en ta ned pipene for disse virker svært skjæmmende.

Blikkplattene i himlingen over orgelet fjernes og himlingen males, men farven på dette bør en komme tilbake til når arbeidet er kommet igang.

Oslo januar 1960

Ove Gvåle -sign-

A. 34 FK:MN

-31-

Restaureringskonsulentens rapport.

Enebakk kirke.

Etter oppfordring fra sokneprest Nygård, Enebakk, besøkte konservator Odd Helland og undertegnede kirken for å utarbeide en plan for full restaurering av interiøret med inventar.

Kirken er tidligere besøkt av bygningskonsulent Cato Enger i juni 1946, august 1956 og juli 1957. Videre av magister Sigrid Christie og arkitekt Håkon Christie høsten 1959, samt disse to, riksantikvar Roar Hauglid og assistent Ove Qvale i november 1961. Alle rapporter på disse besøk er innarbeidet i denne rapport.

Hensikten er nå å finne den beste arbeidsordning ved en fullstendig restaurering.

Da det er av stor interesse og helt nødvendig å undersøke grunnen i skip og kor, så kan dette greit gjøres fordi gulvene må tas opp. Dette trekker med seg at alle benker med vanger og gulsviller for vangerne må flyttes ut av kirken. Der er planer om å flytte litt på benkene så der blir mere avstand mellom dem. Etsa plater monteres under benkesetene.

Altartavlen og krusifikset må fargerestaureres på Riksantikvarens restaureringsatelier, mens alterbord og prekestol med oppgang og himling fargerestaureres på stedet. Prekestol med oppgang blir stående.

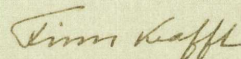
Øvnene med pipestokker fjernes.

Treveggen på skipets østvegg undersøkes om der skulle være gamle dekorasjoner, hvis der ikke er noe av interesse fjernes de, murveggen undersøkes (kalkmalerier?) og repareres.

Forøvrig undersøkes vegger i skip og kor, og mulige kalkmalerier fremkaldes og restaureres.

Vinduet på nordveggen i skipet og galleri ved samme vegg beholdes som det er.

Se forøvrig vedlagte "Arbeidsgang ved restaureringen av interiøret".

Finn Krafft

Mars 1963

saks. ark.

-32-

FK/AG

Restaureringskonsulent

34 - Enebakk kirke.

Arbeidsgangen ved restaureringen av interiøret.1. arbeidsperiode.

Ovnene fjernes.

Pipestokkene rives.

Benker med vanger og gulvsviller, samt garderobestativet ved sydveggen tas ut av kirken og oppbevares forsvarlig.

Treveggen på skipets østvegg undersøkes (dekorasjoner?) og tas ned hvis der ikke er noe av interesse.

Gulvet tas opp, og Riksantikvaren underrettes så der kan sendes folk som skal undersøke grunnen.

Altertavlen sendes til Riksantikvarens restaureringsatelier for fargerestaurering. Også det store krusifiks. Men ikke før pinse.

Korets vegger undersøkes og gamle kalkmalerier tas frem.
Korets himling males.

2. arbeidsperiode.

Det vil være en fordel når grunn-undersøkelsene i skipet er foretatt, at himlingen i skipet blir reparert og malt og veggene i skipet blir undersøkt og gjort ferdige, om der er kalkmalerier eller ikke.

Prekestolhimlingen flyttes og fargerestaureres.

3. arbeidsperiode.

Korgulvet tas opp og grunnen undersøkes.

Nytt gulv legges i skipet og det behandles ferdig.

Salsaa

33 - 2 -

Benker med sviller og vanger settes inn, eventuelt også garderobestativene.

Eswa-plater monteres under benkesetene før de settes fast.

Panelene med gitter ved døpefont-avdelingen settes på plass.

Benker, galleribrystninger o.a. malt treverk behandles, renses, eventuelt males.

Mars 1963.

Finn Krafft
Finn Krafft (sign.)

A. 34

OH:MN

34

Restaureringskonsulent. Rapport 17. april 1964.

ENEBAKK KIRKE:

Den 17. april d.å. besøkte konservator Ove Qvale, restaureringsassistent Arne Bakken og undertegnede Enebakk kirke. Tilstede var kontorsjef Weng, menighetsrådets formann Martin Bakken, sokneprest Nygård, Torstein Sveindal, Knut Grinde og Nils Stubberud.

Besøket gjaldt den forestående restaurering og da særlig å få satt opp en kalkyle over hva det vil koste å avdekke og restaurere følgende inventar: alterbord, altertavle, alterring, preskestol, døpefonthimling, benkevanger og faste stoler i koret.

Etter undersøkelser kom vi frem til at alt dette kan restaureres for ca. kr. 20.000,-. Reiser for restaurator er da ikke medregnet og heller ikke husrom og kost i den tiden vedkommende kanskje må bo på stedet. Altertavlen og døpefonthimlingen kan sendes inn til Riksantikvarens restaureringsatelier mens alt det øvrige må restaureres på stedet.

Veggmalerier.

Konservator O. Qvale gjorde for noen år siden undersøkelser i koret og fant da at det er veggmalerier både på vest- og nordveggen. Det er bare små partier tatt frem. Kalklaget med dekoren på (i de avdekkede partier) sitter svært dårlig. Det bør festes så snart som mulig. Det ville da være bra om det samtidig ble tatt frem noe mere av dekoren, og også undersøke videre både i kor og skip. En fikk da en bedre oversikt over arbeidets omfang og dermed også kostende.

Jeg foreslår at dette blir gjort i sommer. Om man eventuelt skal fortsette avdekkingen og restaureringen av veggen i koret og gjøre de ferdig, som et første ledd i den innvendige restaurering, kan avgjøres når man har fått den nødvendige oversikt. For å hindre at kalkstøv sprer seg over hele kirken kan det henges plastikk eller liknende for koråpningen. Altertavle, alter og alterring må naturligvis også tildekkes.

35
- 2 -

Om det skulle bli nødvendig å bruke kirken en gang eller to mens arbeidet pågår vil jeg tro at det etter en opprydding kan la seg gjøre.

Restaureringsarbeidets gang.

Malingen på inventaret som foran er nevnt er hel og god. Det er ingen fare for avskallinger eller liknende. Det haster altså ikke med å foreta seg noe med disse ting. Det kan gjerne stå til kirkerommet ellers er restaurert.

Det som det haster mere med er veggene. Det er stor fare for at det kan skje noe galt her da kalklaget flere steder er temmelig løst.

For å komme igang med restaureringsarbeide i denne ærverdige og interessante kirke vil jeg, som før nevnt, foreslå at vi i sommer begynner med veggene i koret.

Ellers blir en vel i sommer opptatt med de utvendige arbeider: drenering rundt kirken, rengjøring og kalking av veggene, og maling av alt treverk.

En vil så håpe at en sommeren 1965 kan ta fatt for alvor med den innvendige restaurering.

Det må sies fra til Riksantikvaren når gravingen rundt kirken begynner.

April 1964

Odd Helland

A. 34.

AB:MN

36

Undersøkelserapport fra Enebakk kirke.

Den 13. juli ^{reiste} d.d./undertegnede til Enebakk kirke sammen med kunsthistoriestudent Terje Norsted for å undersøke veggene i koret etter mulige kalkmalerier. Jeg viser til rapport fra konservator Ove Qvale fra høsten 1959, hvor han fant spor av dekor på korets vest- og østvegg.

Korets sydvegg.

Under det tiende laget fant man dekor. Det er ikke like mange lag overkalking over alt, antageligvis på grunn av tidligere avskallinger. Nederst på veggen lengst mot vest er malt diamantering i grått. Lenger oppe på veggen ovenfor dette fant man noe i likhet med dekoren i Erkebispegården i Trondheim (se Domenico Erdmann: "Norsk dekorativ maling," s. 25). Platen er fylt med tykke bladranker, frukter og dyr i rødgrått og oker med sorte konturer på rød bunn. Til venstre for dette er et motiv med figurer og arkitektur malt i gråtoner og rødt. Noen av figurene har typiske renessansedrakter. Dette er ikke så svært godt bevart på grunn av at fargene har festet seg til overkalkingen og fulgte med denne under avdekkingen. Forskjellige metoder ble prøvet, men det viser seg umulig å skille disse lagene. Storeflak ble derfor tatt ned slik at avtrykket på baksiden av disse er bevart. Hva dette motiv skal forestille, vet man ikke på dette tidspunkt.

Øst for sydvinduet, også høyt oppe på veggen, er et annet motiv, Jesu salves i Betania. Det er malt et langbord dekket med runde bord, og sittende bak bordet er tre figurer (det har muligens vært flere, men de er nå borte på grunn av en skade i muren): Helt i bakgrunnen, over disse, er noen små hus som vel skal forestille Betania.

Jesus sitter foran bordet på en stol; i høyre hånd holder han et kar, mens han har lagt den venstre opp mot halsen. Maria ligger på kne foran Ham med sitt hår rundt Jesu utstrakte fot. Ved siden av henne på gulvet står en ganske stor kanne. Gulvet er malt i kvadrater (flislagt) i gult og brunt. Til høyre for Maria står en kvinne og en mann med rødt skjegg (Martha og Judas?) Bildet er nederst avgrenset ved en flettverksbord. Nesten alt av dette bildet er bevart og kommer tydelig frem. Disse tre motiver

- 2 - 37

er adskilt med noe som kan likne et draperi hengende ned fra en rød bord oppe under taket. Det er også et på hver side av sydvinduet. På sydveggens nederste del har det ikke lyktes å finne noe dekor, bortsett fra i det vestre hjørnet. Den nederste del har muligens vært rensset for løse kalklag ved en senere kalking, og dekoren har da gått tapt.

Sydvinduet har også dekor, men hvor mye, vet man ikke for etter en nærmere undersøkelse.

Østveggen.

Her har det ikke vært mulig å finne noe enda, men undersøkelsen er ikke ferdig.

Østvinduet har spor etter dekor, men er heller ikke ferdig undersøkt.

Nordveggen.

Hele veggen er ennå ikke undersøkt, og det vi har funnet hittil har bare vært fragmenter. Veggen er nokså ujevn, og flere områder har vært reparert med en puss av leire og gress.

Vestveggen.

Den har på sydsiden av koråpningen en rik renessasedekor, bygget opp av arkitektoniske motiver ut fra en arkadefrise. Av denne finnes fragmenter på nordveggen, så det er mulig at den har fortsatt rundt på flere av veggene i koret. Over dette er en flettverksfrise, som fortsetter over på sydveggen. Over denne frise er veggen dekorert med samme slag rankedekor som sydveggen har over diamanteringen. Mellom rankene her er malt en løve. Den er okergul i fargen.

Over korbuen har man ennå ikke undersøkt nok, men man har funnet spor av dekor. På den andre siden av koråpningen, der ovnen står, er veggen nokså dårlig, og det er sannsynlig at det meste av dekoren er gått tapt da man hogg hull i veggen for pipen.

Korbuen.

På søndre smyg fant man et motiv med en djevel med bukkehorn og røde øyne. Den er malt i grått med sorte konturer; med en botte på halen og masker på ryggen og kneet. Til høyre

- 3 - 38

for denne står en kvinne i renessansedrakt og kjerner smør i en stavkinne. Bak henne står en stor skikkelse i rødt med en klo som holder rundt henne, muligens en djevel til. Dette motiv er alminnelig i danske kalkmalerier; se den danske billedbibel i kalkmalerier av Broby Johansen s. 189.

Djevelpåkallelse ved smørkjemingen. Det er også dekor høyere oppe i buen, men denne er enda ikke avdekket. Den nordre smyg er derimot i dårlig forfatning og har vært reparert flere ganger med blant annet teglsten og puss av leire og strå, så det er liten mulighet for å finne dekor der.

Konklusjon.

Alle veggene må nå avdekkes slik at all dekor som kan finnes, kommer frem. Deretter må dekoren, festes, renses, og skader i kalklaget utbedres. Til slutt må den få en oversprøytning med klart kalkvann for å gjøre den hardere. Der hvor det ikke er noen dekor, bør den nyere overkalking fjernes inn til et eldre lag. Skader, sprekker og liknende utbedres og må til slutt overstrykes med et lag kalk som har farge mest mulig lik bakgrunnsfargen i dekoren. Ovnene bør også fjernes nå slik at veggen bak kan repareres og gjøres ferdig. Man regner med at det vil ta meste- parten av fire måneder for to mann å gjøre resten av dette arbeidet, hvis man ikke skulle støte på uforutsette vanskeligheter. Det må understrekes at dette bare kan bli et løst overslag, da man ikke kan beregne avdekningens vanskelighet på forhånd.

I dette overslag er det ikke regnet med tid til vanlig murerarbeide.

A34.

39

ENERBAKK

En imaginær samtale om restaureringsproblemer.

Antikvaren: Ja, hvorledes skal vi nå egentlig restaurere disse nyavdekkete dekorasjonene? Jeg for min del synes at vi her må kunne retusjere inn en del slik at dette fragmentet av korets dekorasjoner kan bli stående helt, og nettopp i dette ene hjørne gi et inntrykk av hvorledes rommet har vært.

Arkitekten og

Arkivaren: Du mener da å gå ganske langt?

Antikvaren: Ja, jeg synes det måtte være riktig i dette tilfelle både fordi utfallene ikke er så store, fordi det tekniske ikke synes å by på vanskeligheter og fordi mønstret jo delvis er geometrisk og dermed relativt enkelt å supplere.

Arkitekten og

Arkivaren: Intuitivt føler vi det som om man i dette tilfelle ikke burde gjøre for mye, men mest mulig konservere og la det stå som det er.

Antikvaren:

Arkivaren: Hvorfor det? Kan dere begrunne den intuitive oppfatning, ~~Om vi respekterer den meget, så ville jeg også så gjerne kunne få tak i bakgrunnen for en slik tanke.~~

Arkitekten og

Arkivaren: Vi er redd for at vi nok en gang skal begi oss ut på den farefulle vei som så ofte kan føre ut i overrestaurering. Det er bedre å gjøre for lite enn for meget. Dessuten skal det så lite til før dekorasjonene mister det autentiske preg som du ikke må glemme er en del av opplevelsen i et kirkerom som dette.

Antikvaren: Dette er for så vidt vel og bra, men la meg bringe inn et annet synspunkt. Vi velger et bilde fra en stor barokk-mester. La oss ta Velazquez, og la oss nå si at den ene del av leben har et stort utfall, pupillen har en skramme og kniplingene i halskraven er delvis ødelagt. I dag er det ingen ansvarlig kunsthistoriker eller konservator som ikke vil retusjere inn disse skader. For det første dokumenterer man med foto slik at man vet hvad man har føyet til, og for det annet kan man, hvis man måtte ønske det, retusjere inn i annet materiale, slik at det for ettertiden aldri skal kunne bli tvil om hva som er opprinnelig og hva som er retusjert.

- 2 - 4/0

Vi har jo også i dag en helt annen dokumenteringsform enn tidligere, jeg tenker da på rapporter og allehånde andre former for fotografering. Når man i dag er så sikker på at dette er riktig, så er det ^{no} grunn av respekten for kunstverket. De skader som var nevnt vil uvegerlig virke sjenerende ved opplevelsen av kunstverket. *det.*

Arkitekten og

Arkivaren: Ja, vi er enig med deg i dette, men det forekommer oss at det er en skjevhet i resonnementet. Det vi står overfor i Enebakk kirke er ikke et kunstverk i den forstand.

Antikvaren: Ja, det har dere rett i. Det er vel så at man ikke kan legge de samme synspunkter på Velazquez som på Enebakk-mesteren. *Her* ~~de~~ blir synspunktet mer kulturhistorisk betinget enn rent kunsthistorisk.

Arkitekten og

Antikvaren: Nettopp, det er begrepet aldersverdi som nå kommer inn og som betinger et annet syn. Det er nettopp virkningen av at tingen ikke skal ~~være~~ ^{virke} for ny, men at århundrene har satt sitt preg, det er nettopp dette aldersverdibegrepet som gjør seg langt sterkere gjeldende i et verk av ~~en~~ kulturhistorisk interesse, i motsetning til det eksempel som du nevnte som lå innenfor det rent kunsthistoriske område.

Antikvaren: Ja, men er det nå ikke slik at ^{den} aldersverdi som vi måtte tillegge ^{me} den kulturhistoriske dekorasjon, og som dere så gjerne vil bevare, at denne virkning nettopp beror på ~~en~~ ~~slitasje~~, på skader, på utfall som ikke er betinget av aldersverdier, men som er kommet på grunn av avdekningen som nå foregår. Selvom den er gjort så teknisk fullkomment som overhode råd er, så er det likevel ikke til å unngå at de avfallende kalklag tar med seg noe av fargen og enkelte ganger også mindre biter av selve dekorasjonene. Med dette mener jeg å presisere at det ikke er aldersverdier vi står overfor.* Nettopp derfor bør vi i dette tilfelle kunne retusjere slik at vi får et fyldigere bilde av dekorasjonene og deres opprinnelige intensjon i rommet.

*

Dere kan komme i skade for å forveksle moderne tekniske skader med kulturmettet autentisitet!

- 3 - 41

Arkitekten og

Arkivaren: Dette synspunktet er det unektelig noe i som vi forstår, men kan vi i et hvert fall ikke enes om at det etter dette synes å være forskjellige restaureringsprinsipper som bør gjøres gjeldende for rent kunsthistoriske og rent kulturhistoriske objekter.

Arkitekten,

Arkivaren,

Antikvaren: Flerstemmig: Ja !

1/9 64 STM

A. 34. HC:AS

42

E N E B A K K K I R K E

Undersøkelser i kirken 28.-29. april 1965 i forbindelse med omlegging av gulvene i kor og sakristi.

Utgravninger i koret. Korets siste gulv av langsgående, pløyde planker lå på et tverrgående bjelkelag som var lagt opp på 4 langsgående dragere av rundtømmer. Såvel gulv som bjelkelag og dragere var fjernet da undersøkelsene begynte. Grunnen under gulvene var dekket av et løst lag bestående av huggeflis og treavfall og støv. Flislaget ble raket sammen og kjørt ut. Under det lå et løst, opptil 10cm tykt lag av mørken treflis og treavfall blandet med sand og støv. Dette ble skrapet sammen og fjernet etter at det var blitt sollet. I laget ble det funnet en brakteat og et par mynter fra 1600-1700 årene. I vestre del av koret var vi dermed kommet ned på et noenlunde jevnt nivå som ligger ca. 10 - 20cm under sokkelhøyde. Langs murene er massene i dette nivå mørk og flisholdige, mens de i korets midtre del er mer kalkholdige. Her gir massene inntrykk av å være rivningsmasser fra murreparasjoner. Det forekommer bl.a. mindre flak av puss med rester av bemaling på flaten og brudd av store, røde tegl av middelalderformat. Kalkgrusen synes å være planert ut. Mot øst begrenses den ca. 1m øst for korets sydportal, hvor en del bruddstener som går dypt ned i grunnen danner en usammenhengende grense mot et noe høyereliggende ujevnt jordlag i østre del av koret. Jordmassene er leirholdige og inneholder nyere treflis og pinner og teglstensbrudd og må være omkastet i nyere tid. Det skal være foretatt grunnarbeider i koret midt i 1800-årene og den gang skal bl.a. gravkammer være gjenfylt. Det er mulig at stenraden ca. 1m øst for korets sydportal er gravkammerets østside og at utplaneringen av kalk-grusmassene i vest og de omkastede jordlag i øst skriver seg fra denne perioden.

Som underlag for de dragere som bar siste gulvs bjelkelag var det lagt sten med noe ujevn størrelse og avstand. Disse stenene var lagt samtidig med eller etter de siste grunnarbeider i koret og ble nå fjernet. De minste stenene ble kjørt vekk mens de større er brukt til underlag for det nye gulvs jernbjelker. To av stenene er vinkelhugne kalkstenskvadre og skriver seg antagelig fra korbuens sider.

som er blitt ommurt en gang. Den ene kvadren har spor etter av å være sprengt ut av stenbruddet med kile.

Det nye gulv i koret vil bli lagt over et dekke av ferdigstøpte lettbetongdragere som skal legges utover 3 langsgående jernbjelker. Dette gulv trenger ikke større konstruksjonshøyde enn den som nå er skaffet, og gravningen er derfor ikke ført dypere enn til å fjerne de avfallsmasser som har avsatt seg i løpet av de siste 100 år. Hvis det i fremtiden skal foretas en videre utgravning i koret, vil man kunne starte i 1800-årenes utplantningsnivå etter å ha fjernet de stener som nå er lagt til rette som dragerfundamenter og det avfall som ved de pågående og fremtidige arbeider vil samle seg under korets gulv.

Korets murer og portaler.

Alle korets murer har innvendig et par sokkelskift av bruddsten lagt i mørtel over et rullestensfundament. Sokkelen avsluttes i noe ujevn høyde 50-60 cm under det siste gulv. Nord-, øst og sydmurens sokkel er trukket 10 - 12 cm inn fra murlivet over, mens vestmurens sokkel har ubetydelig fremsprang. I korbuens går rullestensfundamentet gjennom, mens sokkelen opphører på hver side. Midtre del av nordmurens og sydmurens sokkel er sunket og seget inn i ca. 4 m lengde fra og med portalene. Her ligger sokkelstenene løse uten bindemiddel. En reparasjon vil bli foretatt (se Cato engers rapport.) I østmuren er det brutt ut to ca. 50 cm brede ventilasjonskull i høyde fra og med øverste sokkelskift til et skift under siste gulv.

Korbuens sider er tydeligvis murt om en gang. Sokkelen på åpningens vestsida er brutt både i nord og syd, og under nordsida ligger den med stort fremsprang. Under sydsida ligger det en vinkelhuggen kalksten som også har rinnhuggen oversida og ikke har hørt hjemme på dette sted opprinnelig. Korbuens nordsida og murpartiet nordfor, som står frihugget for puss i påvente av en reparasjon, er tydelig ommurt til ca. 1.5 m nord for åpningen. Her er det bl.a. satt inn en vinkelhuggen kalksten med hjørnet vendt mot nord. Den har vel opprinnelig tjent som innfatning av korbuens side. I det ommurte murpartiet er det forøvrig brukt bruddsten og noen store, røde middelaldertegl. Midtre og nedre del av korbuens nordsida er sprengt noe inn i østre del og må repareres. Konservator Arne Bakken, som har arbeidet med kalkmaleriene og undersøkelsene av pussene i kirken, mener at selve buen har den gamle, hårde kalkpussen som er karakteristisk

for kirkens eldste deler og at den derfor ikke har vært murt om. Buen dannes av upresist hugne buestener av kalksten.

Korets sydportal har innvendig hugne sider av kalksten som avsluttes nedentil ca. 30cm under siste gulv. I dette nivå har det ligget en bunnhelle som må være opprinnelig, fordi den har stukket litt inn under vestsiden, men den har fulgt sokkelens signing ned og inn. Over bunnhellen er det lagt en avretning av småsten og betor av røde tegl i mørtel som underlag for en forhøyet bunn i portalen. Den forhøyede bunn dannes av kantsatte røde middelalder tegl som ligger i tre rader etter hverandre utover fra portalens innside. Også disse har fulgt signingen slik at de inne i åpningen ligger 19cm under siste gulv, mens ytterste rad ligger 10cm under. Det siste gulvet fortsatte inn i portalen over den forhøyede bunn av røde tegl.

Korets nordportal, som leder inn til sakristiet, har bunn av røde og gule tegl av 1700- tallsformat lagt på flask i nivå med siste gulv. Portalens opprinnelige bunn av kantsatte røde middelalder-tegl ligger 10-20cm lavere og har fulgt sokkelens signing.

Gulvhøyder. Gulvenes opprinnelige høyde i koret lar seg neppe fastlegge eksakt på grunnlag av disse iakttagelser. Det kan neppe ha ligget lavere enn sokkelen, men da murene har rester av puss ned til dette nivå er det rimelig å anta at sokkelen omtrent angir opprinnelig gulvhøyde. Korets sydportal har i så fall hatt sin bunn ca. 30cm over gulvet. Den forhøyede bunn av middelaldertegl i sydportalens ligger i noenlunde samme nivå som nordportalens opprinnelige bunn, som også er lagt av middelaldertegl. Hvis det er riktig at sakristiet er tilføyet i senmiddelalderen samtidig med at kirken ble reparert med anvendelse av store, røde tegl, skulle gulvet på den tid være hevet til ca. 10cm under det siste gulv. Den siste forhøyelse av gulvet må da være foretatt omkring 1700, da tegl fra den tid er brukt som nåværende bunn i korets nordportal.

Alter. Innenfor midtre del av korets østmur kom restene av fundamentet for et stenalter til syne da de løse avfallslag ble fjernet. På et fundament av rullesten, hvis omfang ikke er klarlagt, da det dekkes av de omkastede jordmasser, ligger en del større stener med noenlunde plan overflate i nivå med murens sokkel. På og mellom disse stenene er det kalkmørtel som delvis har avtrykk etter flate stener. Fundamente

gir holdepunkter for at kirken har hatt sitt hovedalter murt opp av sten i mørtel inn mot korets østmur. Denne hadde ikke spor etter det i pussen, men Arne Bakken opplyser at pussen på dette parti var av sen dato. Hverken muren eller alterfundamentet kan derfor gi opplysninger om alterets størrelse.

En alterplate av huggen kalksten oppbevares på gården Østenbøl, og det er nærliggende å sette den i forbindelse med det alter hvis fundamenter er funnet i koret. Alterplaten er gått i to deler som lar seg passe sammen og da gir en lengde på ca. 170 cm. Bredden er 77cm og tykkelsen ca. 20cm. Begge kortsidene og den ene langsiden har en 13cm høy og 9cm dyp hulkil mens den andre langsiden er grov-hugget som undersiden. Alterplaten må derfor ha dekket et alter som har stått inn mot en mur. Omtrent midt på og ca. 22cm fra fremkant har alterplaten et relikviégjemme som er laget som en firkantet fordypning med svakt skrånende sider og plan bunn med en forsenking midt i. Alterplaten har vært sekundært anvendt som gravplate og har fått inn-hugget årstallet 1708 og et våpenskjold i forsenket relieff. Over årstallet skimtes enkelte bokstaver som kanskje kan leses: date r. Gårdbruker Ulf Oppegård, som har gjort oppmerksom på stenene, henviser til en opplysning i slektsboken for slekten Holmsen hvor det på s. 11 nevnes at lensmann Hans Holmsen døde 1697 og ble begravet i et muret gravkammer, visstnok i koret. Hans kone, Johanne Mathisdatter, må være død 1708, for da var det skifte etter henne, og det er vel kanhende hennes navn og dødsår som det er rester av på stenen. Om våpenet er hennes, eller om mannens navn har stått over hennes og våpenet er hans, er uvisst, men det våpen som slekten nå kjenner har et annet våpenbilde. Stenen er vel kommet til gården Østenbøl i den tid eieren var eier av Lænebakk kirke s: 1757-1880. En tid skal den ha tjent som dørhelle der, men inntil nylig var dens to deler innmurt i fundamentet for låvebroen.

Utgravningene i sakristiet. I sakristiet ble det for noen år siden lagt et nytt tregulv av smale, pløyede gulvbord over et eldre gulv som også besto av smale, pløyede bord og ikke kan være særlig gammelt. Det var merkbar svikt i det siste gulvet, så det ble tatt opp, og det viste seg at det eldre gulvet var fullstendig oppmørket slik at det kunne rakes ut. Det lå på et nord-sydgående bjelkelag som lå direkte på bakken og var gjennomrøttent. Bjelkelaget lå på og delvis omgitt

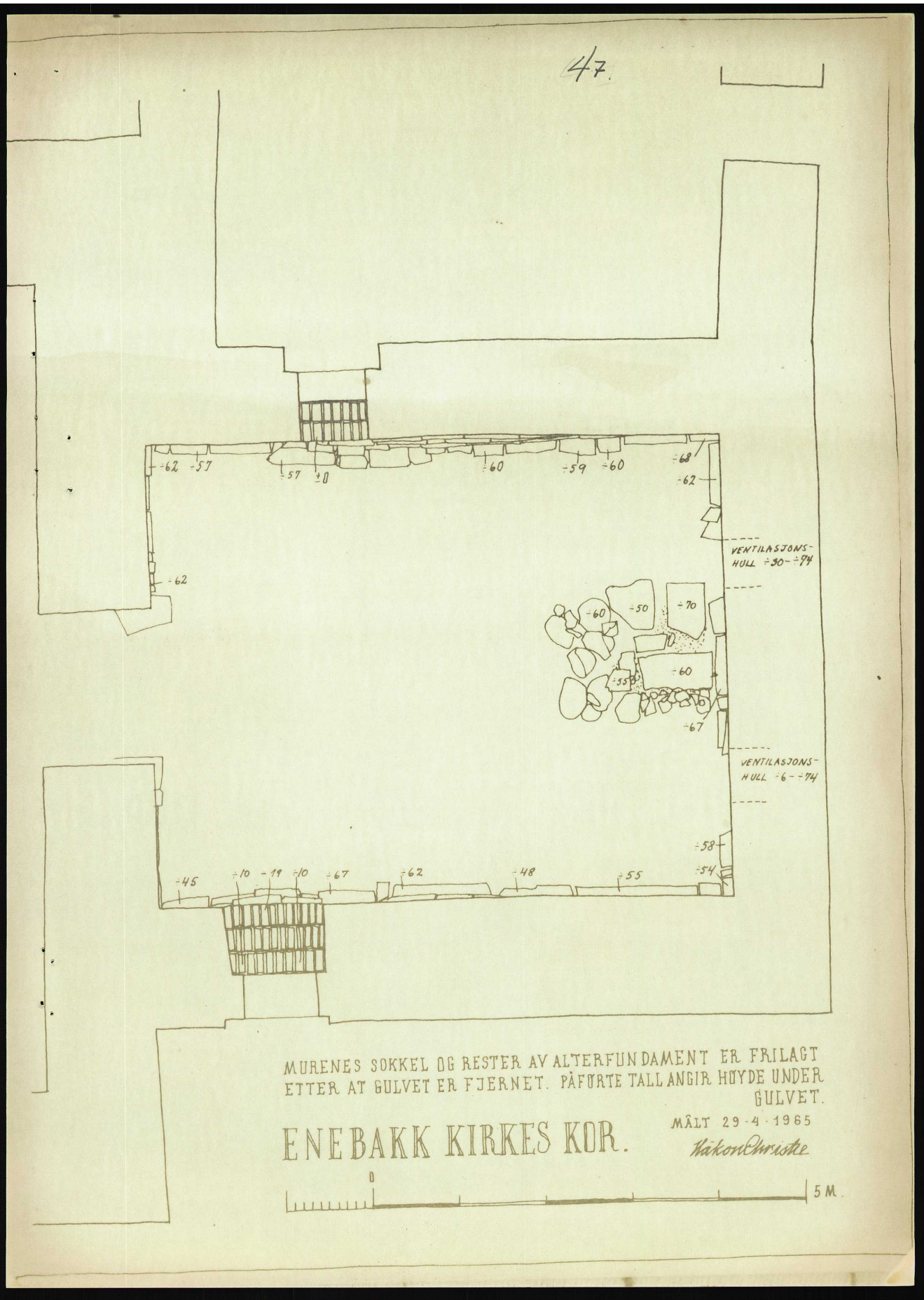
46.

- 5 -

av et ca. 10cm tykt lag muldjerd som lot seg skrape vekk. Under det lå et ca. 10cm tykt lag av temmelig ren grågul sand som var planert jevnt ut over et noenlunde plant leirlag. Leiren må også være planert ut og går inn over fundamentene og inn mot murene, hvis nedre del er ujevne og neppe har vært synlig over gulv. Det opprinnelige gulv må ha ligget i nivå mellom det siste gulv, som gikk opp til underkant av jærndøren i portalen til køret, og den eldre portalbuen, som ligger ca. 10cm lavere. Kirkeregnskapene godtgjør at sakristiet hadde teglgulv som i 1690 ble reparert med heller og 1708 ble omlagt med tegl. I sandlaget ble det funnet enkelte løse gule og røde teglsten av 1700-tallsformat med slitespor som viser at de har ligget på flask, og sandlaget er antagelig planert ut som underlag for teglgulvet. Det nye gulv som nå skal legges inn ^{fordrer} en utgravning ned til nivå med leirlaget. Muld og sandlaget er derfor fjernet etter at noe av det er sollet. Det ble funnet 2 brakteater og 3 etterreformatoriske mynter.

Håkon Christie

47.

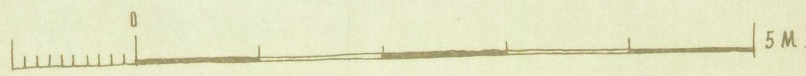

MURENES SOKKEL OG RESTER AV ALTERFUNDAMENT ER FRILAGT ETTER AT GULVET ER FJERNET. PÅFØRTE TALL ANGIR HØYDE UNDER GULVET.

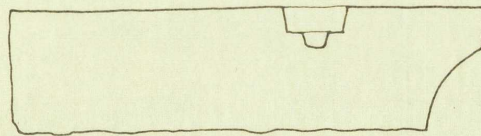
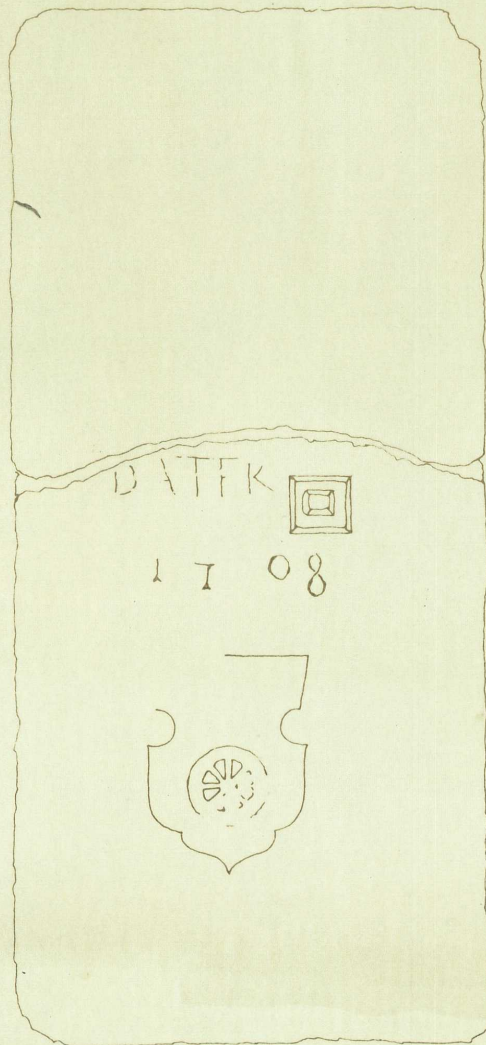
ENEBAKK KIRKES KOR.

MÅLT 29-4-1965

Hakon Christie

48.

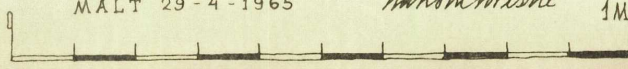
ALTERPLATE SENERE BRUKT SOM GRAVSTEN. FINNES NÅ PÅ GÅRDEN ØSTENBØL.

ENEBAKK KIRKE

MÅLT 29-4-1965

Wakon Christie

1M

RIKSANTIKVAREN

Jnr. 14/33 - 4/34 - 1965

49

Undersøkelser i Enebakk kirke, juni 1965.

Da undertegnede kom til stede, holdt man på med å bære ut de siste av bærebjerkene for golvet som hadde ligget i kirken (foto 1 - 2) Bjelkene var mest runde stokker med innhakk på undersidene for å ligge støtt an mot steinene i grunnen, og med noenlunde planhugget overside for golvbordene. Et untak var fire langsgående stokker i midtgangfeltet. Disse var firhugne og tydeligvis sekundært anvendt (foto 3) (se nedenfor).

Under golvets bærebjelker fantes over hele skipet råtne avskallinger fra bærebjerkene - så meget at de dannet et eget lag under golvet. Særlig i N.V. hjørne av skipet var dette laget tykt, sikkert fordi man her har stablet ved opp under trappen til galleriet. Laget ble skrappt sammen og kjørt ut. Det ble ikke soldet.

Under det kom et lag kalkgrus av vekslende tykkelse - opptil 15 cm. tykt i N.V. hjørne. Det har tydeligvis vært lagt ut som et avrettende lag for golv. Det var temmelig sterilt; litt vindusglass, en knivslire, brilleglass samt to mynter - en toskilling dansk og en skilling fra Carl Johans tid - var alt som ble funnet.

Kalkgruslaget lå rundt og over en hel del større og mindre stein (ikke over løftestørrelse) som lå uten noen orden. De lå uten påviselig mønster og uten felles overflate-nivå. Noen av dem var flate, og kan vel stamme fra et hellegolv, skjønt slitespor kunne ikke påvises. De lå isåfall ikke på plass. Storparten var imidlertid bruddstein med kalkspor, og har vel opprinnelig sittet i murene - kanskje i nordmuren hvor det store vindu er blitt brutt ut. (foto 4)

De fleste av steinene sør for midtgangen måtte taes opp, mens steinene i nord for det meste lå under den nødvendige dybde for det nye golv. Under steinene lå flisblandet leire. Dette laget, sammen med en del av steinene blir den nye horisont under golvet som nå skal legges. I S. Ø. hjørne av skipet ble det et par steder gravd litt ned i leirlaget. Bare noen cm. dypt kom vi på et lag

fin, brun sand, sikkert et avrettende lag for et helle-
golv eller et teglsteinsgolv. Spor av tegl fantes imid-
lertid ikke i grunnen, derimot lå en stor helle i S. Ø.
hjørne med leire inn over seg, direkte på sandlaget.

Dette kan være en golvhelle. Den blir ikke rørt.

I leirlaget lå forøvrig rett under det gjenmurte vindu i
sørmuren (under galleriets fremstikkende del) en stor
blyklump eller barre på ca. 70 x 40 x 8 cm. største mål.
Den veide anslagsvis ca. 150 kg. Dens underside var
plan, mens den overside var krummet så klumpen nærmest
hadde form av et brød eller en vørterkake. Tydeligvis
dreier det seg om bly som i smeltet tilstand er blitt
helt ut i en grop i bakken, men denne gropen kunne ikke
spores. Ennå mens blyet var varmt, har man stemplet over-
siden på tre steder med WH i et firkantet felt (foto
5 - 7).

Midtre del av skipet - fra vestportalen til korbuen - var
fylt av stein i en bredde som noenlunde tilsvarende midt-
gangen. (foto 3). Her har det tydeligvis vært satt ned
begravelser, men området er blitt sanert - sikkert i
forbindelse med nedleggelsen av det siste golv i l. halv-
del av forrige århundrede. Ett sted, ca. 3.5 m. vest
for korbuen gikk vi gjennom steinlaget og kom ned på et
lag langsgående (Ø.V.-gående) stokker av furu som må ha
dannet golvet i et slags grunt gravkammer. (se snittegn)
I alt 6 stokker lå ved siden av hverandre med 5 - 10 cm.
mellomrom. De var temmelig opptørte men så ut til å ha
vært runde (ukløyvde) opprinnelig. De hvilte på tverr-
gående stokker av samme type som lå med et mellomrom på
ca. 1.2 m. De var 1.6 m. lange, hvilte et tilsvarende bredden
på "kammeret". Kammerets langsider var sikret med rader
av stein.

Under de tverrgående stokkene lå et ca. 25 cm. tykt lag
uren leire (m. kalkgrus og flis). Derpå kom et nytt lag
langsgående stokker, tilsvarende det øvre stokkelag, og
som dem hvilende på tverrgående bærebjelker. Under disse
igjen var det bare ren leire som det piplet vann av.
Tydeligvis har man engang anlagt et gravkammer i midt-
gangen med et stokkegolv i et nivå av vel 1 m. under

- 3 - 57

skipets golv. Dette golvet har tydeligvis vært svært fuktig. For å bøte på det, har man anlagt et nytt golv i et noe høyere nivå.

Nivellementer:

Underkant, siporex-golv, kor: + 57 cm. (Golvet i skipet skal legges i samme høyde).

Underkant, huggen hjørnestein, korbuens N. vange: + 84

Overkant, sokkel nordmur ca. 3 m. vest for N.Ø. hjørne: + 52 cm.

Overkant, sokkel nordmur ca. 9.5 m. vest for N.Ø. hjørn + 54 cm.

Opprinnelig terskelnivå, vestportal, skip (= sokkelnivå, vestmur) + 43 cm.

Overkant, sokkel sørmur under gjenmurt vindu, under galleri + 58 cm.

Skipets sørportals terskelnivå (= overkant, sokkel v. gjenmurt sørportal) : + 57 cm.

Overkant, sokkel, sørmur, ca. 3.5 m. fra S.Ø. hjørne: + 47 cm.

Overside, mulig golvhelle i S.Ø. hjørne, skip: + 58 cm.

Overside, stokkegolv i gravkammer, midtgang (øvre golv): + 130 cm.

Opprinnelig terskel, sakristidør (overside, munkestein) + 30 cm.

Overflate, seneste golv i skipet, v. prekestoltrappen: + 32 cm.

V. vestinngangen: + 17 cm.

V. S.Ø. hjørne, skip: + 20 cm.

V. østsiden av vindu, nordmur: + 22 cm.

lengre vest v. nordmuren: + 29 cm.

De fire, langsgående, firhugne bjelkene som lå i midtgangsområdet (foto 8-14), er lagt på steinfyllingen over gravkammeret, og må derfor være kommet dit i forbindelse med at siste golv ble lagt i skipet.

De to største er 9.6 og 9.9 m. lange, de to mindre 4.2 og 5.1 m. lange. En lang og en kort bjelke ligger etter hverandre Ø.V. på hver side av midtgangen. Det nordre par (bjelke 1 og 2 på tegn.) er bladert sammen, mens det

søndre par ligger butt mot butt (bjelke mrk. 3 og 4). Bjelkene har svære dimensjoner, ca. 34 x 32 cm. gjennomsnittlig.

Bearbeidelsessporene viser at de forut for nedleggelsen under golvet må ha tjent to formål. Senest må de ha vært sviller for benkene i skipet (foto 10). Alle har nemlig regelmessige spor etter tapphull for benkevanger samt spor for benkeryggene. Avstanden fra rygg til rygg har variert ~~na~~ fra 75-85 cm. Vangestykkenes tapper har vært gjennomsnittlig 20 cm. brede og 4 cm tykke og har tappet ca. 16 cm. ned i svillen. De har vært festet med trenagler. Ved borttagelsen av benkene er det hugget ut så meget av svillen at tappene kunne taes ut hele. (foto 11) Det er derfor all grunn til å tro at benkevangene er brukt om igjen.

Den lange bjelke i sør (bjelke 3), hadde spor av rødfarge på den ene siden. Vangetapphullenes plassering viste at benkevangene her har fluktet med den bemalte side av benkesvillen. Trenaglens som festet vangetappene var slått inn fra denne siden. Begge oversidens kanter var sterkt slitt. Tydeligvis har derfor bjelke 3 ligget ut mot midtgangen. Fargesporene viste at midtgangsgolvet må ha gått inn mot benkesvillens underkant.

På den andre lange bjelke satt vangetapphullene mellom 1/3 og 1/2 inne på svillens overflate (foto 10). Trenaglens som festet vangetappene var slått inn på skrå ovenfra, fra samme side som benkeryggens spor løp inn. Den motsatte side av svillen hadde kalkspor. Kanten mellom oversiden og den kalkede side var helt skarp, mens den annen kant var rundslitt. Dette tyder på at denne bjelke har tjent som benkesvill langs muren, og at den har ligget på plass før benkevangene ble satt ned i den. (Flere av vangetappene satt igjen i bjelken. Det viser at man ikke har vært så nøye med å ødelegge de vanger som vendte inn mot muren.)

Av de korte bjelkene hadde bjelke 2 (i nord) tapphull i samme posisjon som bjelke 1, og har åpenbart dannet forlengelsen av den, også som svill. Sammenbladingen av dem må imidlertid være gjort etter at de var kassert

som benkesviller fordi den ødelegger ett av tapphullene (se tegn.)

Bjelke 4 har dannet forlengelsen av bjelke 3 som midtgangssvill. Den var meget mørken, men viste sikre spor av tapphull på ett sted (foto 14).

De to benkesvillene som har ligget langs muren (bj. 1 og 2) bar spor av tidligere bruk, idet de begge hadde store tapphull på ca. 10 x 70 cm og 12 x 55 cm (foto 12 og 13). At disse hull var primære i forhold til *lange-*tapphullene, fremgikk av at det ene store tapphull var ødelagt av en gjensittende vangetapp (foto 12). Hva de lange, firhugne bjelkene med store tapphuller opprinnelig har vært brukt til er usikkert.

Bjelke 1, 2 og 3 ble lagt opp på korloftet, mens bjelke 4 ble kassert. For å få dem opp, måtte bjelke 1 og 3 sages over. Bjelkene er mrk. med tall som tilsvarete tegningens.

"Hengeveggen" foran skipets østmur.

Ved pussavhuggingen viste det seg at skipets østvegg var fullstendig innkledd av en trevegg. Nederste del av denne veggen (opp til 1.5 m. over siste golvs nivå) var av nyere dato, mens den forøvrig visstnok kan stamme helt tilbake til slutten av middelalderen da skipets østmur ble alvorlig beskadiget. En kraftig sprekkdannelse i muren nord for korbuen kan sees bak treveggen.

Den opprinnelige treveggen består av tre loddrette *avdelte* felter, et midtfelt hvis bredde tilsvarete korbuens bredde, og to bredere sidefelter som dekker murflatene på begge sider av korbuen. (se tegn.)

Konstruksjonen er eiendommelig, idet veggens bærende ledd er hengt opp. Disse består av fire loddrette, firhugne, øksede bjelker - heretter kalt "standerbjelker" - på 20-22 x 8-9 cm. En står på hver side av korbuen og en i hvert av skipets østre hjørner. Øverst har disse bjelkene tapphull med en tversgående tapp som er hengt inn på muren og på den østre av skipsloftets bærebjelker.

Bjelken på korbuens nordside går helt ned til golvnivå

(visstnok ikke til opprinnelig golvnivå, da huggen stein i korbuens nordre vange går nesten 60 cm. lengre ned). Den har en tapp i enden, og har vel derfor vært tappet ned i golvet. Bjelken på sørsiden av korbuens har sansynligvis også gått ned til golvnivå, men den er nå kappet ca. 1.5 m. høyere oppe, der hvor selve veggen slutter.

De to bjelker i henholdsvis S.Ø. og N.V. hjørne av skipet har derimot ikke gått ned til golvet. Ca. 1.8 m. over sokkelnivå (= ca. 1.5 m. over golvnivå) går de ned på vannrette rammebjelker av samme dimensjoner som standerne. Disse bjelker går helt ut til langmurene, og standerne er tappet inn i dem. Rammebjelkene er imidlertid tappet inn i de to standerbjelkene langs korbuens som går helt til golv. Tappene er gjennomgående og viser at en tilsvarende, vannrett bjelke ikke kan ha stått tvers over korbuens som det ved første øyekast kan se ut til.

De fire hengende standerbjelkene og de nedre rammebjelkene danner rammen for en vegg hvor selve veggflate består av vannrette, øksede bord, ca. 20 - 30 cm. brede og 2-4 cm. tykke. I endene er disse bord tilspissede for å passe inn i ca. 3 cm. dype, V-formede spor som er hugget ut i standerbjelkene. (Sporet er visstnok laget ved at der først er boret ut hull med regelmessig avstand på 8 cm, og så er veden mellom hullene hugget ut. Borehullene kan ennå sees.) Bordene har ikke vært festet til standerbjelkene, men har opprinnelig vært presset sammen og ned mot rammebjelkene ved sin tyngde. Det er derfor eiendommelig at ikke rammebjelkene er tappet inn i hjørnenes standerbjelker. Den omvendte løsning som er valgt, krever en oppstøtning av rammebjelkenes ytterender (mot langmurene). Men ingen spor av en slik oppstøtning kunne påvises. Både undersiden og fremsiden av rammebjelkene var uten spor etter sammenføyninger med andre bjelker. Derimot er det et stort firkantet hull i bordet over S. rammebjelke, og to mindre firkantede hull i bord nr. 2 over N. rammebjelke. Om disse kan ha hatt noen konstruktiv betydning

er usikkert. Den oppstøtning som finnes idag, dannes av to firhugne bjelker som har vinkelrette utsparinger for å fange vekten av rammebjelkene. De ser imidlertid ut til å stamme fra den tid da den nedre, nyere del av veggen ble satt opp. Sansynligvis har deres hovedformål vært å fungere som spikerslag for den.

Sammenføyningen mellom hjørnenes standerbjelker og rammebjelkene er sikret ved at tappene er låst med jernnagler. For å ta vekten fra rammebjelkene er det hengt opp to spikerslag bak veggbordene i hvert sidefelt, og veggbordene er naglet til disse med fire nagler. Dette synes dog å være gjort sekundært.

Midtfeltet (over korbuen), har ingen nedre rammebjelke. I de to standerbjelker på hver side av korbuen er hugget ut et hakk for et rundbuet buetre. Så er det nedreste veggbord i feltet (med utsparing for bueåpningen) lagt over det og festet med nagler, samtidig som det hviler mot nedre endeflate av det V-formede spor i standerbjelkene.

Oventil er det ikke noen avsluttende rammebjelke i noe felt. Veggbordene fortsetter til opp over loftets underside.

En kraftig sort vannrett strek kan skimtes her og der noen cm. over underkant av rammebjelkene. Det ser ut til at den har dannet en nedre avslutning av en bemaling av treveggen, Dette bekrefter ytterligere at den opprinnelige vegg har sluttet i denne høyde. Midtfeltet må ha hatt en pålagt ramme omkring en malt dekorasjon eller en malt bakgrunn for et triumfkrusifiks. En jernnabb midt i feltet kan ha tjent som opphengningspunkt for krusifikset. En serie små runde hull symmetrisk plassert rett over korbuen, antyder en slags bekroning av denne. Svake skyggespor tyder også på at det kan ha vært en belistning rundt selve buen, men den må i såfall være sekunder.

Muren bak S. del av treveggen var ukalket. Partiene bak de nyere, nedre partier av veggen var derimot hvitkalket.

26/8 - 1965
6/19-65
Hans-Ulrik Lidén

BEHANDLINGEN AV KALKMALERIENE I ENEBAKK KIRKE.Erling Skaug.

Undertegnede assisterte i tidsrommet 4. - 30. januar d.å. Riksantikvarens restaureringsassistent Arne Bakken under restaureringen av Enebakk kirke. På denne tid ble det arbeidet med avdekning og konservering av korets kalkmalerier, og det skal her redegjøres for noen av de metoder og problemer undertegnede fikk en del innblikk i (*under samarbeidet med Arne Bakken*) tilføyet av R.H.

Forarbeid.

Forut for den totale avdekning hadde Bakken foretatt stikkprøver på alle fire vegger for å danne seg et inntrykk av maleriens art, omfang og tilstand. Pr. stillas ble deretter veggene avdekket og konservert etter tur.

Avdekning.

En lett urmakerhammer ble her brukt som hovedinstrument. Kalken ble hakket av ved korte slag med hammerens skarpe ende, mens den ledige hånd presset det omkringliggende parti fast mot underlaget for å minske vibrasjonene. Der underlaget var skjørt og skrøpelig ble den overliggende kalk fjernet lagvis med kniv eller sparkel. Fukting med vann lettet undertiden avdekningen.

Om denne fremgangsmåte, som er i vanlig bruk i flere land, må det sies at den nok er effektiv, men ikke alltid hundre prosent skånsom. Små avskallinger vil uvegerlig forekomme, men kan unngås ved stor forsiktighet såfremt billedlagets tilstand er rimelig god. Mer betenkelig er det at pigmentene i stor utstrekning fester nesten like godt til overkalkningen som til det originale ~~maleri~~ pusslag, slik at man ved avdekningen svært ofte fant "avtrykk" av dekorasjonene på det lag som ble fjernet som var nesten like tydelige som de som ble sittende igjen

på veggen, altså et tap på bortimot 50% av fargen. I enkelte midre områder kunne all bemaling forsvinne fra veggen.

Oppgaven gikk ut på å avdekke totalt. Det ble derfor diskutert forskjellige metoder for å få beholde ~~nikkpig~~ ~~ment~~ all fargen, og i et parti i korets sydvindu, hvor originalpussen var svært skjør, ble følgende fremgangsmåte prøvet:

- 1) Avdekning med kniv ned til første overkalkning, som ble tynnskrapet.
- 2) Impregnering med gelatinvann, tilsatt "wetting Agent" og påført varmt for å øke inntrengningsdybden.
- 3) Borteksning av overkalkningen med fortynnet saltsyre. (Bakken hadde i England tidligere prøvet saltsyreavdekning med godt resultat i et tilfelle hvor overkalkninger på malt Tre satt usedvanlig hardt. Avdekning med salt- og salpetersyre også benyttet under arbeide med bysantinske fresker, se D. Winfield: "Sancta Sophia, Trebizond - A Note on the Cleaning and Conservation Work", Studies in Conservation nr.4, 1963)

Tanken var at pigmentet midlertidig skulle bindes i gelatinen mens kalken ble fjernet, hvoretter gelatinen kunne erstattes av et mer stabilt bindemiddel. Det ble på forhånd konstatert at saltsyren ikke angrep pigmentene.

- Resultatet ble ikke helt vellykket, bl.a. fordi det viste seg vanskelig å gjennomføre gelatinimpregneringen effektivt, men det er fristende å tenke seg en forbedring av denne metode.

Konservering.

Blærer og luftlommer mellom muren og pussen ble fylt med gipsvann pr. injeksjonssprøyte, noe som av og til også var nødvendig før avdekning fant sted. Enkelte partier hvor pussen var skjør og oppsmuldret ble behandlet på følgende måte:

- 1) Forsidebeskyttelse av japanpapir festet med gelatinlim.
- 2) Partiet skåret opp i mindre stykker og fjernet fra veggen.
- 3) Stykkene festet pånytt til veggen med gips.
- 4) Japanpapiret fjernet med vann.

Mindre løse partier ble festet med gips langs kantene, og generelt ble alle bruddkanter som grenset ~~opp~~ mot utfall forsterket og støttet opp med gips.

Nytt bindemiddel ble tilslutt tilført malinglagene, enten ved gjentatte impregneringer med kalkvann, eller sprøyting med kasein (skummet melk, tilsatt formalin). Sistnevnte metode ble fortrukket da den viste seg mest effektiv. Grundig fukting av veggen gikk forut for begge operasjoner.

Restaurering.

Retusjeringen ble utført med freskofarger blandet i kalkvann. Forskjellige prinsipper for restaurering ble forsøkt, både "integreerte retusjer" (innprikking i avskallingene med samme farge som omgivelsene) og "oppfrisking" (ny opptrekking av bleke konturer og andre partier), og i de større utfall "nøytrale toner" (dvs. varianter av veggfargen), opptrekking av ~~hvis~~ manglende former med stiplede linjer, og regulære rekonstrueringer i samme farge som (eller noe lysere enn) originalmalingen.

Det er jo på dette trinn ~~av~~ arbeidet diskusjonene ofte hyppigst oppstår, mellom både oppdragsgivere ("brukere"), utførende konservatorer og representanter fra antikvarisk/kunsthistorisk hold. Meget av problematikken oppstår omkring spørsmålet om hvorvidt gjenstandene har verdi

- 1) som de ser ut i dag
- 2) eller som de så ut da de ble laget.

En vanlig oppfatning er gjerne å plasere gjenstander av såk. kulturhistorisk verdi i første kategori, og kunsthistoriske gjenstander i annen (kfr. Førstearkivar, dr. Stephan ~~W~~Tschudi-Madsen: "En imaginær samtale om restaureringsproblemer" (A 34) etc.). Ganske kort kan ^{man} vel ~~si~~ imidlertid si at mesteparten av det materiale våre museale og antikvariske institusjoner beskjeftiger seg med er av en slik art at begrepene kunst- og kulturhistorie vil komme til å representere to ~~in~~ aspekter av samme gjenstand. Kulturhistorisk verdi har alle gjenstander laget av mennesker, mens som regel et visst utvalg av disse også vil ha interesse for kunsthistorien, etterhvert som deres eventuelle estetiske og

59

stilistiske egenskaper blir gjenstand for vurdering. Når f.eks. Tschudi-Madsen gjør bruk av formuleringer som "rent kunsthistoriske og rent kulturhistoriske objekter" (op.cit., s.3)(uthevelsene gjort av u.t.), må han vel forstås derhen at man ikke egentlig har med forskjellige objekter å gjøre, men forskjellige betrakningsmåter, og at spørsmålet blir hvilket aspekt man velger å yde størst rettferdighet. Problemet blir i alle fall det samme, nemlig hvor langt man skal gå i det enkelte tilfelle.

Det er ~~altså~~ ved å betrakte en gjenstand som et "kulturhistorisk dokument" at begrepet "aldersverdi" kommer inn. Aldersverdi er den tilleggs kvalitet som er resultatet av de merker tidens tann mer eller mindre uunngåelig etterlater seg på gjenstandene, og som gir betrakteren anledning til en sterkere opplevelse av et forløpet tidsrom. Det relevante er her hvorvidt ting~~en~~ ser gammel ut, ikke hvor gammel den virkelig er.

De forandringer det er tale om faller gjerne i tre hovedgrupper; - tildekning av gjenstandens overflate (smussansamlinger, fernissers gulning o.l.), fysikalske og kjemiske forandringer av gjenstandens form og farge, og partielle tap av gjenstanden (avskallinger o.l.). Aldersverdien stiger etterhvert som disse faktorer gjør seg gjeldende, m.a.o. jo mer kunstverket fjerner seg fra sitt opprinnelige utseende. En uunngåelig konsekvens av denne tanke er jo at aldersverdiene når sitt høydepunkt i det øyeblikk gjenstanden er totalt ugjenkjennelig eller fullstendig utslettet.

Dette ekstreme resultat har selvfølgelig uhyre få tilhengere. På den annen side skjelves det ikke mellom aldersverdi og forfall, unntagen i selve bruken av ordene. Selv aldersverdienes forkjempere (hvis man tør bruke et slikt uttrykk), vil oftest være enige i at gjenstandene må tas under behandling for å stanse det videre forfall, og det er da av og til vanskelig å innse hvorfor det er akkurat nå, i 1965 (f.eks.), at gjenstandene skulle ha nådd sitt stadium av ideell "patinering". Av dokumentariske grunner er det naturligvis av største viktighet at konserveringen skjer så hurtig og sikkert som mulig, men hvis spørsmålet primært er ta vare på gjenstander som ser gamle ut spør man seg jo om behandlingen ikke like godt kan utestå 100 år til, eller om den ikke like gjerne

kunne ha vært foretatt for 100, 200 eller 500 år siden. Også fordi tingenes utseende av alder er helt avhengig av de forhold de har vært oppbevart under, og således ikke er proporsjonale med deres virkelige alder, lar aldersverdi-begrepet med sine mange trinn av utvikling seg vanskelig bestemme innen en logisk ramme. De representerer snarere en diffus tilleggs kvalitet i den kanskje på sett og vis spenningsfylte lange fase av gjenstandenes liv hvor forfallet allerede tydelig har merket dem, men hvor man ennå kan se hvordan de en gang tok seg ut. - Fascinasjonen ved disse trekk er forståelige, men de kan vanskelig tjene som noen prinsipiell rettesnor for konserveringsarbeid. Det skal imidlertid minnes om at svært meget restaurering kan gjøres uten at tingene dermed automatisk blir seende ut som om de var av nyere dato, selv integrerte retusjer og større rekonstrueringer (som jo ofte møter motstand fra "aldersverdihold") blir nettopp stemt inn i det (irreversible) utseende malinglaget har fått i tidens løp, og gir derfor ikke bildet et ferskere preg.

Avgjørende for graden av restaurering blir til syvende og sist hensynet til betrakteren. H v e m gjør vi arbeidet for, - det arkeologiske arkiv, kunsthistorikeren, den fortidsinteresserte publikummer, presten, menigheten.....? Svaret må ^{vel i dette} tilfelle bli: Alle sammen. Og kompromissløsningene er som kjent alltid de vanskeligste. I tilfellet Enebakk er det riktignok på det nåværende tidspunkt vanskelig å uttale seg om hva som ligger innenfor mulighetens grenser, ~~men~~ ettersom avdekningen ennå ikke er avsluttet, men det likevel fristende å forstå følgende punkter tatt i betraktning:

- 1) Alle mindre avskallinger retusjeres inn med samme farge som omgivelsene.
- 2) Større utfall rekonstrueres så langt som overhodet mulig (meget av ornamentikken er geometrisk og relativt lett å fylle ut), som ovenfor, kanskje noe lysere.
- 3) "Oppfriskninger" helst helt unngås.

På denne måten kunne kanskje "aldersverdiene" på mange måter beholdes (blekere partier får stå blekere osv.) samtidig som dekorasjonene kompletteres, og noe av den opprinnelige mening med rommets helhetsvirkning rekonstrueres, med tanke på å kunne tilfredsstille både stilhistorikeren, estetikerens og

- 6 -

61

kirkegjengeren. Fotografisk dokumentasjon av ^{det} originale burde vel tilfredsstillende arkivet. - Personlig synes jeg markering av større rekonstruerte partier med linjer e.l. langs kantene virker både unødvendige og uheldige, men det er jo en metode som ofte sees brukt.

Det helt opprinnelige, autentiske utseende, som kanskje kunne oppnåes ved utstrakte overmalinger og "nystafferinger", bør man vel heller forsone seg med tapet av. Undertegnede kan i dette henseende bare slutte seg til bl.a. Tschdi-Madsen når han lar en av sine samtaledeltagere si "Det er bedre å gjøre for lite enn for meget" (Op.cit., s.1).

Nasjonalgalleriet, Oslo,

september 1965.

Erling Skanng

Sogn nr. 34
Atelier nr. 486

62

RESTAURERINGSRAPPORT

fra Bjørn Dammann
juli 1967.

Kirke: Enebakk
Gjenstand: krusifiks
Materiale: Ek
Hovedmål: høyde x bredde
Kors: 170 x 120
Figur: 118 x 108
Alder: omkring 1250 - 1300
Kunstner: ukjent
Innkømt: 14/6 - 1965
Returnert: 8/3 - 1967

Fotografering:

Krusifikset er fotografert i sort - hvitt før under og etter restaureringen, og i farger før og etter.

Tallene i parentes henviser til fotografiene.

KONSTRUKSJON og TILSTAND.

Korset er av nyere dato, tungt og bastant, laget av treverk. (1)

Figuren.

Treverk:
Hele figuren er i ek, uthult på baksiden. Også hodet er uthult. (5)

Armene er skåret i ett stykke og innfelt i kroppen bakfra, festet med fire jernnagler. Rett over lendekledet på figurens høyre side har uthulingen på baksiden laget et lite hull tvers gjennom kroppen.

Deler som er komplettert ved tidligere behandling:
naglens gjennom hender og føtter, samt tommelfingeren på figurens venstre hånd, og alle fingrene bortsett fra langfingeren på høyre hånd, og liljebladene på kronen. Alt skåret i løvtre.

Bemaling:

Hels figuren var forgyldt. På kronen og på toppen av foldene i lendeledet var gullet lagt opp på kridering og polert. På figuren forevrig var gullet lagt opp upolert, og uten kridering, med en grønlig gullgrunn på en øker grunn. Denne gullgrunn ligger også under krideringen der det er lagt opp polert gull.

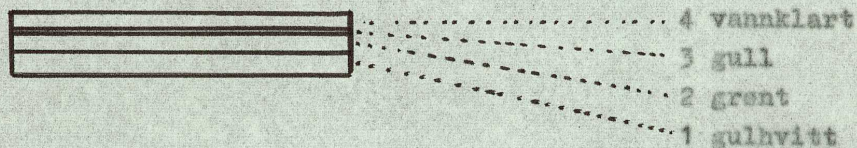
Ved nærmere undersøkelse viste det seg at figuren bare hadde ganske små spor av original maling under overmalingen, hovedsakelig i fordypinger her og der. Denne malingen var ganske tynn, malt på et tynt lag kridering. Det er allikevel et spørsmål om figuren opprinnelig har stått umalt, da treverket på overflaten virket meget glatt (piert?), og hadde en varmere og dypere led enn det antagelig ville ha hatt om det helt fra begynnelsen av hadde vært malt.

Selve skjæringen var også meget detaljert og forsøggjort, og kunne tyde på at den var beregnet på å stå umalt.

Snitt av malinglagene:

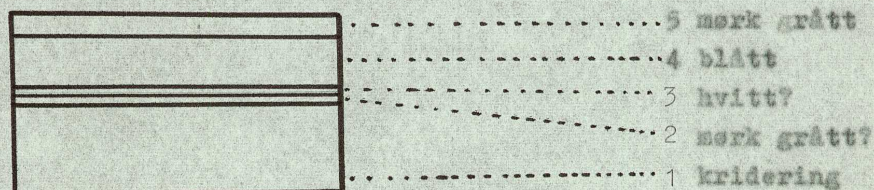
1. Overmaling.

Til venstre for nesen:

2. Opprinnelig maling.

blått på lendeledet:

- 3 -

3. Opprinnelig maling.
karnasjonsfargen:

	3 hvitt med røde korn
	2 Hvitt
	1 kridering

Analyseprøver av eldste malinglag.

A. Hvitt innerst mot treet, (kridering).

Mikroskopobservasjon:
Gulhvitt krystallinsk

Analyse:
Ved tilsetning av fortynnet H_2SO_4 fremkom brusning.
Ved oppvarming og avkjøling fremkom buskede hvite stjerner.

Konklusjon: Det hvite pigment er kritt.

B. Karnasjonsfarge.

Mikroskopobservasjon:
Hvitt finkornet, iblandet enkelte sterkt røde krystallinske korn.

Analyse:
Det hvite pigmentet ble først isolert og tilsatt HNO_3 .
Derefter tørket over flamme og så tilsatt $K_4Cr_2O_7$ som gav sorte kuber.

Konklusjon:
Det hvite pigment er blyhvitt, det røde er ikke identifisert.

C. Blått fra lendeledet.

Mikroskopobservasjon:
blek blått i krystaller.

- 4 -

Analyse:

pigmentet løstes i HNO_3 , ga brusing og ble bleket. Ved tilsetting av $\text{K}_4\text{Fe}(\text{CN})_6$, fremkom rødt bunnfall.

Konklusjon:

Azurit.

D. Rødt i blodspor og på munnen er ikke analysert da det var så små rester igjen av denne farge at man ikke fant det forsvarlig å fjerne mer av den.

E. Redbrunt på håret ble heller ikke analysert da det også her bare var meget små rester igjen.

F. Belegg på treverket under eldste malinglag:

Mikroskopobservasjon:

gulaktig, gjennomsiktig, krystallinsk.

Test:

Smelter over spritbluss, stivner raskt igjen. Løstes ikke i Whitespirit, heller ikke ved forsiktig oppvarming. Så ut til å svulle i sprit. Lukten og testene for syrig kan tyde på harpiks.

På figurens høyre eye fantes spor av maling som viser at synene har vært lukket. Noen fler spor av den eldste malingen fantes ikke. Det kunne derfor ikke bli tale om noen rekonstruksjon av fargene.

RESTAURERING.

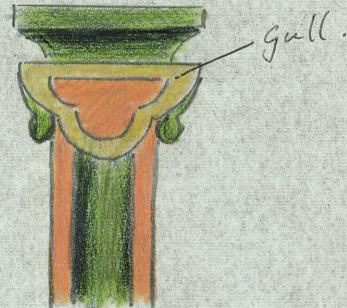
Korset.

Det nåværende kors ble fjernet og erstattet med et nytt (10) efter modell av andre middelalderkors fra samme tid.

Mål: høyde x bredde

237,5 x 143

Korset ble malt med oljemaling.

Figuren.

Treverk:

Av de deler som er komplettert ved tidligere behandling, (se under "konstruksjon og tilstand"), ble tommelfingeren på figurens venstre hånd og alle fingrene bortsett fra langfingeren på høyre hånd, samt liljebladene på kronen fjernet og erstattet av nye deler skåret av treskjarer Fridstrøm. Liljebladene på kronen ble skåret tilsvarende de på kronen til Enebakk kirkes madonna, som er skåret av samme kunstner, og som nå befinner seg i Universitetets Oldsaksamling.

De nye deler av treverket ble tonet inn i samsvar med det opprinnelige, og det øvrige treverk ble stående ubehandlet.

Bemaling:

Overmalingen ble fjernet, men de små rester som fantes av eldste malinglag ble bevart.

Bjorn Dammann

Klokker og medhjelperstol.

1713 - 1760.

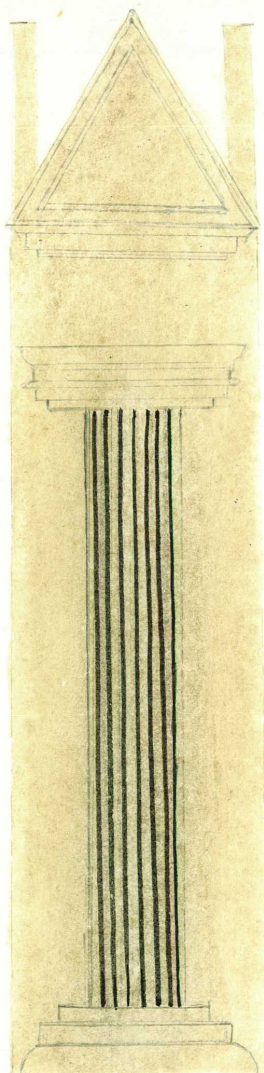

1760 - 1830-40.

1830-40 - 1966.

Trekvite benker
med sort i rillene
på vangenes pil-
astre.
Fra 1634 - 1760.

Blått på vanger
og ramtrær, grå
marmorering på
fyllinger og van-
genes pilastre.
Fra 1760 - 1830-40

Grå vanger
fra 1830-40
til 1966 da
fargene fra
1760 ble
tatt opp-
igjen.